

92

К 17 І. Калнауз
Б. Прищепя

821(477)'06

К-17

КРОК У БЕЗСМЕРТЯ

ГЕРОЇ · РОКИ · ЗВЕРШЕННЯ

*Комсомольцям Миколаївщини та Херсонщини,
які загинули в боротьбі
з німецько-фашистськими загарбниками
у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.,
присвячується*

І. Калнауз
Б. Прищепя

**КРОК
У
БЕЗСМЕРТЯ**

Документальна повість

У2+63.3(2)722.5
К17

Ета книга— о короткой, но яркой жизни бывшего секретаря Николаевского обкома комсомола, бесстрашной партизанки Анни Дивинной, погибшей в борьбе с фашистскими оккупантами на братской белорусской земле. В основу повести украинских журналистов положены воспоминания ее родных и друзей о трудовом и боевом пути комсомольского вожака.

Рецензенти:

І. М. ХВОРОСТЯНИЙ, кандидат історичних наук;
В. Ф. РЕПРИНЦЕВ

Калнауз І. К., Прищепа Б. О.

К17 Крок у безсмертя. Документальна повість. К.: Молодь, 1982. — 168 с. [Серія «Герої, роки, звершення»].

Ця книга — про коротке, але яскраве життя колишнього секретаря Миколаївського обкому комсомолу, безстрашної партизанки Анни Дивинної, яка загинула в боротьбі з фашистськими загарбниками на братній білоруській землі.

70303—108

К _____ 34.82.4702590200
M228(04)—82

У2+63.3(2)722.5

Иван Кириллович Калнауз, Борис Онуфриевич Прищепа. ШАГ В БЕССМЕРТИЕ. Документальная повесть. «Герои, годы, свершения». Рецензенты — кандидат исторических наук Игорь Михайлович Хворостяный, Владимир Фёдорович Репринцев. Киев. «Молодь». 1982. (На украинском языке). Художне оформлення М. Е. Кунцевича. Редактор Л. І. Бідюк. Художній редактор С. В. Василенко. Технічний редактор С. Г. Орлова. Коректори І. К. Парфілова, Т. Д. Шастал.

Информ. бланк № 1350

Здано до набору 29.07.82. Підписано до друку 15.10.82. БФ 46794. Формат 70×108^{1/32}. Папір друк. № 1. Гарнітура літерат. Друк високий. Умовн. друк. арк. 7,35. Умовн. фарбовідб. 9.01. Обл.-вид. арк. 8,13. Тираж 30 000 пр. Зам. 304. Ціна 25 к. Орден «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Адреса видавництва: 252119. Київ-119, Пархоменка, 38—44, Білоцерківська книжкова фабрика, 256400; Біла Церква, Карла Маркса, 4.

© Видавництво «Молодь», 1982

ПЕРЕДМОВА

Якось на початку квітня 1977 року мені довелося готувати до друку невеликий нарис І. К. Калнауза на тему Великої Вітчизняної війни. На той час я відав у газеті військово-патріотичним вихованням, і робота над рукописом була б рядовою, коли б не... По-перше, Дівіна. Я знав про неї небагато: на честь відважної партизанки Ані Дівіної названо одну з вулиць Миколаєва, в місті є середня школа її імені, на її честь щороку проводиться республіканський турнір з художньої гімнастики. По-друге, землячка, і, по-третє — «ковпаківка». Кожен з цих аргументів важив доволі багато. Я ще не знав тоді, що життя розпорядиться по-своєму і мені доведеться знову і знову повертатися до образу Дівіної протягом кількох років. Крок за кроком, час від часу натикаючись на порожнечу, йти (хай і умовно) по шляху, яким ішла Аня.

Нарис було опубліковано під назвою «Хроніка життя Ані Дівіної». Прошов він, як кажуть, добре, але... позбавив мене спокою. Я гарячково кинувся збирати матеріал про Дівіну, ще не маючи чітко окресленої мети. На місці, однак, знайти майже нічого не вдалося — так, лише окремі штрихи; те, що потрапляло до рук, було здебільшого другорядним і незначним. Надідав я й деякі газетні публікації, але вони здавалися мені поверховими, а образ Ані (мені чомусь почало здаватися, що я її знав) не відповідав моїй уяві.

Я вже було вирішив звернутися до автора нарису, коли несподівано (як виявилось потім, ніякої несподіванки в тому не було, свою пропозицію він продумав) автор написав мені сам. Так ми познайомилися з Іваном Кириловичем Калнаузом. З'ясувалося, що Іван Кирилович давно збирає матеріали й виношує думку написати про Аню глибше й ширше. Його успіхи на цій ниві були значно більші за мої. Та, по правді кажучи, йому було легше. Справа в тому, що він знав Аню. Вони вчилися в одній групі, на одному курсі Миколаївського педагогічного інституту, разом рік працювали викладачами цього ж інституту, товаришували, їх еднала комсомольська робота. Він знав багатьох товаришів і друзів Ані, а вони знали його.

Зрештою ми об'єднали зусилля, і народилася документальна повість. В ній ми прагнули відтворити найважливіші моменти до болю короткого Аниного життя. Повість написана на документальній основі, хоч деякі персонажі, такі, як водій Войташенко і його син Микола, майстер оборонного заводу Іванов, інструктор по стрільбі — «смішливий лейтенант» вигадані. Подібні люди були і діяли, але історія, на жаль, не зберегла їхніх справжніх імен, і ми змушені були їм дати свої.

Робота над повістю просувалася досить повільно. Складність передусім полягала в тому, що, працюючи над уже готовим матеріалом, ми одержували новий, і доводилося знову і знову переробляти рукопис.

При підготовці повісті ми використали десятки довідок з архівів ЦК КПРС, ЦК ВЛКСМ, а також з партійних і державних архівів ряду областей Російської Федерації, України та Білорусії.

Спогадами про Аню Дівіну поділилися її рідні, друзі, товариші по навчанню та по роботі, бойові побратими. Різні це люди, але в їхній пам'яті Аня Дівіна назавжди залишилася людиною незламної волі, сміливою, безстрашною, яка своє життя віддала Батьківщині в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками.

З глибокою вдячністю звертаємося до всіх тих, хто надіслав нам свої спогади про А. Л. Дівіну, хто допоміг нам у роботі над повістю. Ми висловлюємо щире подяку сестрам нашої героїні — Анастасії Лаврентіївні, Марфі Лаврентіївні, Антоніні Лаврентіївні, Діні Лаврентіївні Дівінім, а також Дівіній Г. П., Штейнберг Ф. Г., Фукельман М. М., Лутохіній Р. П., Гарбману М. Л., Удовицькому В. С., Цирульникуву Л. П., Момотенку О. І., Ганпанцурову М. В., Михайловській Е. А., Лошаковій О. І., Фоміну І. В., Сиромолотному І. К., Паніну Я. Г., Андросову М. В., Зінуховій Ю. П., Бережному І. І., Созіній Н. Г., Тютєреву О. Ф., Войцеховичу В. О., Бакрадзе Д. І., Крутоузу П. Н., Мініній А. М., Монастирському П. М., Гребенщиківій М. А., Мостовенко А. В., Шамановій Н. О., Єфремову С. Ю., Шпорті А. І., Биваліній Г. П., Сивцевій В. В., Гудзиковичу І. Я., П'ятнишкіну П. С., Павловій С. І., Қолісниченко З. М., Қравченко А. В., Савченко М. І., Мартинову Ф. С.; працівникам республіканських та обласних партійних і комсомольських архівів, школярам села Демехи Білоруської РСР.

Борис ПРИЩЕПА.

НАПЕРЕДОДНІ

Розділ перший

І Старенький «Ян Фабріціус» повільно борознив тихі води Конки. Шлях з Херсона до Цюрупинська пароплавом — кілька кілометрів — не просто поїздка, а приємна подорож мальовничою рікою. Понад берегом стоять зажурені верби в оточенні очерету, надвечірню тишу де-неде сполохає раптовим сплеском риба. І знову тиша. Тільки врівноважена робота пароплавної машини знехотя тривожить її.

Пароплав жив своїм звичайним півторагодинним рейсом. Тут не виникало нових знайомств, як завжди в дорозі. Пароплавний люд здебільшого був місцевий, тож усі добре знали один одного, та й інтереси в основному збігалися. Перекупки, що поверталися з херсонського базару, розмістились на верхній палубі і лівиво обмінювалися думками про ціни на помідори та іншу городину — сезон ранніх овочів щойно розпочався, тому така картина була типовою для «Яна Фабріціуса». Чоловіки, які поверталися з роботи, юрмились біля буфетної стойки, смакували пивом з таранею і вели неспішні розмови про те, про що можуть говорити у вільний від роботи час тільки чоловіки: про роботу, рибалку і, звичайно ж, про міжнародне становище. Третя категорія пасажирів не була єдиним цілим, це була різношерста публіка: командировані, транзитні, ті, що їхали в гості або на відпочинок. Їх можна було зустріти всюди: і в трюмі, і в буфеті, а частіше — на верхній палубі, де вони милувалися навколишньою природою.

— Та куди ж ти ото прешся, оглашений! — чулося іноді незлобливо. — Чи тобі повилазило, що на корзину став? Іздуть тут усякі!

Нерозторопний пасажир, промурмотівши щось невиразне, намагався якнайшвидше втекти від спопеляючого гумору дорідних тіточок.

Щоправда, такий маневр вдавався не всім, а надто степовикам. Дехто з них намагався вступити в суперечку, але вона, як правило, закінчувалася поразкою для сміливця — глузувати тітоньки вміли!

— Що ти мотаєшся між корзин, як флаг на бані! — і регіт.

— Ти диви, рота розкрив! Хоч зуби встав! — І знову сміх.

— А ви, дядьку, мені рота не закривайте! Мені не можна мовчати, бо казала кума, що як мовчатиму, то й у роті пересохне!

Пасажир уже й не радий, що вскочив у таку халепу, він ладен утекти світ за очі, але вже пізно: тепер йому не дасть спокою до самого причалу.

Аня стояла на верхній палубі і милувалась краєвидом. До суперечки вона не прислухалася, все це було їй добре відомо, тому просто стояла і дивилася то на воду, то на плавні. Місця були знайомі, можливо, тому особливо дорогі. Якою казковою в дитинстві їй здавалася Конка! А плавні! Тоді вони були для неї дивовижним світом. Коли вона з батьком виїздила на човні десь у далекі заплави, то не могла втриматися від захоплення: то там, то тут скинеться серед водної гладіні велика риба; то зграйка сполоханих диких качок вискочить мало не з-під весла; то виводок водяних курочок продріботить по лататтю; то поважно, як і належить птахові великому, злетить над заплавами сіра чапля...

Як гарно пахне вода! Падолистом і смоляними кодолами, рибальськими сітками і гіркуватим присмаком пароплавного диму... Тихо плывуть дубки, вантажені різним

добром: пудовими кавунами, хрумкими головками капусти, багряними помідорами...

І сьогодні, поринаючи в ті солодкі спомини, Аня відчула, що дитинство не відійшло від неї разом з плином часу, воно лишилося в ній і живе. І, мабуть, житиме завжди.

«Ян Фабріціус» чи то хрипувато пробасив, чи то свиснув — пароплавний гудок, очевидячки, давно відслужив свою службу, і до нього не могли звикнути навіть чайки, які завжди проводжали пароплав від Цюрупинська до Херсона й назад, а тому злякано шугали в небесну височінь — за поворотом ріки вимальовувався Цюрупинськ.

Пасажири заметушилися, скупчившись коло самого виходу, вони, як завжди, заважали матросам працювати при швартовці. Але ніхто вже не міг їх зупинити, бо вони вважали «Яна Фабріціуса» мало не власним транспортом. Як не дивно, у цій круговерті першими примудрялися проштовхнутися ближче до виходу «базарні» тітоньки зі своїми величезними корзинами. Як то їм вдавалось, лишалося таємницею навіть для них самих.

Аня мимохідь спостерігала за метушнею, і їй було радісно на душі, що вона причетна до цього пароплавного рейсу і його пасажирів, загалом добрих і трудолюбивих людей, серед яких минуло її дитинство.

Нарешті пароплав пришвартувався, і пасажери потяглися до виходу. Лише цюрупинські чоловіки не поспішали — вони були вже дома. Не поспішала й Аня.

— Агов, дівчино! — повернув її до дійсності молодий дужий голос з капітанського містка. — Ви що — не виходите? Пароплав далі не піде.

— Так, так, дякую. Знаю, — вимовила Аня ніяково. — Звичайно, виходжу. Зачекайте, я зараз. — Аня заспішила.

— Де ваші речі? Може, допомогти?

— Не варто, капітане, — дівчина вже опанувала себе. — Речей у мене хіба що валізка. — Вона показала на невеличкий чемоданчик, що стояв поруч. — Ото й усе,

— То давайте хоч це. Щоб не пропав марно добрий намір, — пожартував капітан.

— Якщо тільки за тим — не заперечую, — відповіла йому в тон Аня.

II Секретар Миколаївського обкому комсомолу по роботі серед шкільної молоді Анна Дівіна їхала в Цюрупинськ¹ на пленум райкому комсомолу.

Ще вчора ввечері виклик першого вона сприйняла без особливого ентузіазму: чогось нездужалося, та й тон, яким Каленик попросив Аню зайти, не покладав надій на приємну розмову.

Аня була молодим комсомольським працівником. Щойно закінчила Миколаївський педінститут, мріяла про вчителювання у сільській школі. Чому саме сільській? На те вона відповісти не могла, але вірила, що саме там зможе принести найбільшу користь. Отож готувала себе до вчительської роботи, аж тут несподівана пропозиція: викладацька робота в інституті!

Ні, такого повороту подій Аня не виключала. Вона знала, що майже кожного року з числа кращих випускників когось залишають на кафедрі. Але себе, хоч і була відмінницею навчання, до категорії таких обранців ніколи не відносила. По-перше, тому, що були студенти значно кращі, як на її думку. А по-друге, вважала що треба набути практичного досвіду в школі, перш ніж учити студентів.

Та попри всі свої сумніви вона несподівано для самої себе сказала на співбесіді «так», й оскільки відступати було не в її характері, то так воно й лишилося: на кафедрі російської мови приступила до роботи новий викладач Анна Лаврентіївна Дівіна.

Рік викладацької роботи проминув для неї, мов сон. Вона не відчувала різниці між собою і студентами, яким

---

¹ До 1944 року Цюрупинськ входив до складу Миколаївської області.

читала лекції і в яких приймала заліки, — різниця у віці була незначною, інтереси співпадали, отож не дивно, що почувала себе тривалий час такою ж студенткою, як і вони.

Такої думки була про себе Дівіна. Студенти ж і її колеги дотримувались іншої: предмет вона знала чудово, а що вміла знаходити спільну мову з неспокійною і непосидючою студентською молоддю, то цьому ніхто із старших не соромився позаздрити.

Якось викликала її декан факультету М. В. Малиновська.

— Я от що хочу спитати вас, Анно Лаврентіївно. Чи не подумували ви про роботу над дисертацією?

— Та якось не думала, Маріє Василівно. Мені здається, що для наукової роботи не досить знань інститутського курсу. Тут, я переконана, найважливіше мати досвід практичної роботи. З цього й почну...

— Ну, а якщо серйозно? — декан очікувально подивилася на Аню.

— Думала. Але ще ранувато. Можливо, через рік...

— Ловлю вас на слові, Анно Лаврентіївно!

Аня вийшла від декана зла сама на себе. Навіщо такі обіцянки? Але потроху стала виправдовуватися перед собою: пропозиція була досить несподіваною, і вона не встигла зорієнтуватись. А слово треба тримати!

Проте Аня марно хвилювалась. Уже через п'ять місяців обставини її життя склануться так, що не треба буде братись за дисертацію, принаймні, найближчим часом. Отже, не треба буде червоніти перед Марією Василівною за невиконану обіцянку.

III На початку вересня 1940 року їй подзвонили з обкому комсомолу і попросили зайти до першого секретаря Василя Семеновича Удовицького. Удовицького Аня знала ще з студентських років: у 1938 році вони познайо-

милися на диспуті в інституті, такому наївному диспуті про головних героїв роману Льва Толстого «Війна і мир». Разом з тим, згадуючи той диспут зараз, Аня не соромилася ні своїх думок, ні думок своїх товаришів. Бо думки ті були правильні, хіба що хрестоматійно спрощені.

В обкомівському коридорі Аня зустрілася з Леонідом Цирульниковим, інструктором обкому.

— Здрастуй, Льоню! — просто привіталася Аня. З Цирульниковим вони познайомилися давно, тому такий тон ніхто з них не вважав за фамільярність.

— Добридень, науко! — Леонід так потиснув Ані руку, що інша б на її місці зойкнула.

— У колгосп би таких, як ти. Солому скиртувати або на тік. Нема куди сили діти!

— Вибач, Аню. Я не хотів, справді. То від радості, що зустрів тебе.

— З радості? Чого б це? — ущипливо запитала Аня.

Цирульников знітився, не знав, куди подіти свої руки, весь зашарівся. Аня знала, що він до неї не байдужий. Йй самій подобався цей ставний юнак, проте далі жартів у неї справи не йшли, а він при зустрічах, як завжди, ніяковів. Як правило, все закінчувалось тим, що хлопець казав: «Ну, я пішов, вибачай, справи». І цього разу Леонід, удавано посерйознішавши, зібрався виголосити цю сакраментальну фразу, але Аня спинила його.

— Не знаєш, чого Удовицький запросив мене для розмови?

— Знаю. Але секрет. Так би мовити, виробнича таємниця.

— І не скажеш?

— Ні в якому разі. Хто ж мене тоді поважатиме? Ти ж перша на мене пальцем показуватимеш: «Цирульникову нічого довіряти не можна!»

— Гаразд, Льошо. Не розкажуй. Василь Семенович у себе?

— Я щойно від нього. Жде на вашу персону.

- Тоді бувай.
— Ні пуху! — І Леонід зник за дверима.

Удовицький зробив кілька кроків назустріч, тепло привітався.

— Сідайте, Анно Лаврентіївно. Розмова є.

Аня зручно вместилася в кріслі і приготувалася слухати.

Удовицький неспішно ходив по кабінету, розпитував її про справи в інституті, про те, як і де вона живе, відчинив вікно, впустивши до кімнати звичайний гамір міської вулиці.

Аня слухала його неухважно, відповідала однозначно. Вона знала: не це головне, серйозна розмова попереду.

Наче вловивши Аніні думки, Удовицький рвучко підійшов до столу, сів на своє звичне місце і прямо спитав:

— До нас в обком підете?

— Ким? — Аня підсвідомо була готова до такої позиції: їй пригадалася майже трирічної давності розмова з Удовицьким про роботу комсомольського працівника.

— Секретарем по роботі серед шкільної молоді. Секретарем по школах, як прийнято говорити. — І не даючи Ані часу на можливе заперечення, швидко додав: — Робота, вважайте, споріднена з нинішнім вашим заняттям. Тільки масштаби ширші. І зрозуміло, більша відповідальність.

— Я маю подумати, зважити.

— Тільки недовго. П'ять хвилин вистачить?

— Всього?

— Гарзд, на перший раз поступлюсь. Але перший і останній! — Удовицький щиро усміхнувся. — Даю вам десять хвилин!

Та його щира посмішка, мабуть, і вирішила вибір.

З характеристики, затвердженої на засіданні бюро Миколаївського обкому партії 10 жовтня 1940 року на кандидата в члени ВКП(б) Дівіну Анну Лаврентіївну:

«...В 1939 році закінчила літературний факультет Миколаївського педінституту і як студентка-відмінниця була залишена на роботу в цьому ж інституті, де працювала до вересня 1940 року викладачем російської мови. З роботою справлялася...

Бере активну участь у громадсько-політичному житті інституту...

У вересні 1940 року обрана секретарем обкому комсомолу по роботі серед шкільної молоді і піонерів. З роботою секретаря обкому комсомолу справиться.

*Секретар обкому КП(б)У по
кадрах Р я б ч и й!*

Йй самій важко було судити, який вона секретар обкому. Певна, що мало знає, бракує досвіду, інколи вже завершену роботу хотілося б зробити інакше... Приємно, звичайно, що товариші підтримують: це і Саша Момотенко, і Даша Колот, і Мишко Ганпанцуров, і Петро Гуров.

З такими думками Аня йшла до Костянтина Каленика. Взагалі в офіційній обстановці всі зверталися до нього на ім'я та по батькові. Як-не-як перший секретар — він щойно змінив на цьому посту Удовицького, який перейшов на роботу в обком партії. Але по-дружньому перший був для всіх просто Костянтином, Костею.

Коли Аня зайшла в кабінет, Каленик мугикав собі щось під ніс. Зустрівшись поглядом з дівчиною, він враз набрав серйозного вигляду і почав офіційно:

— Ви чому запізнилися, товаришко Дівіна?

— Та я ж тільки на хвилику, Костянтинє Миколайовичу! В коридорі зустріла Мілю Михайловську, і ось...

— І ось запізнення на півтори хвилини, — суворо зауважив Каленик і, не втримавшись, засміявся: — Налякав я тебе, Аню? То ж бо. На те я начальство, щоб питати у людей роботу, стежити за дисципліною. Та ти сідай, Анко, розмова є.

Аня мовчки спостерігала за Калеником. Дивний цей Костянтин, думала вона, як не крути, хліб першого — не

мед. За все у відповіді. І ось за таких зелених, як я. А він знаходить час ще й для жартів. Треба й собі дещо перейняти в нього. А то майже рік секретарюю, а невимушеності в стосунках з людьми, особливо старшими, частенько бракує.

Каленик пильно подивився на Аню.

— Розвіятися трохи хочеш? — запитав ніби між іншим.

— Залежно від обставин, — товаришу Каленик.

— Облиш офіційність. «Нового чоловіка вона обожнювала і вельми боялася. Отож звала його не на ім'я і навіть не по батькові, а на прізвище: товариш Бендер», — процитував Каленик. І продовжив: — От що, Аню, я не мар'яжний король, а ти — не мадам Грицацуева. Давай просто: Аня — Костянтин. Погоджуйся, бо передумую, — гумор, як видно, сьогодні не залишав Каленика.

— Згода. Тільки не одразу. Я мушу звикнути. — Йї додала: — Дефект виховання.

Вони ще якусь хвилю посиділи мовчки, наче зважуючи: вона — пропозицію, він — її згоду в неофіційній обстановці вести себе невимушеніше, і лиш по тому Аня обізвалася:

— То що ж ти від мене хотів, Костю? — йї обоє у відповідь розсміялися.

Ані приємно було з Калеником. У ньому відчувалася впевненість у собі. З такими людьми легко й просто.

— Бачиш, товаришу секретар обкому, — мовив Каленик, — тобі випадає дорога. Не така вже й щоб дуже дальня, але дорога. І знаєш куди?

— Я не Соломон і навіть не прекрасна Суламіф, — у тон Каленику відповіла Аня. — Звідки ж мені знати, про що думає перший? — Іхати їй нікуди не хотілося, як підтримувати розмову в жартівливому тоні.

— А дорога тобі випадає в Цюрупинськ. На пленум райкому комсомолу. Рада? Ні, ні, не треба дякувати, — продовжував жартувати Каленик. — Хай це буде моїм першим подарунком тобі на ниві нашої спільної роботи.

— А я все ж подякую, — щиро відповіла Аня. — Це справді подарунок. Сто років не була в Цюрупинську. За плавнями скучила, за озерами й лиманами, за лісом... Коли виїздити?

— Давай завтра, як хочеш. Матимеш принаймні півтора дня для зустрічі з рідними місцями. Пленум двадцять третього, в понеділок.

IV Аня вийшла, і Каленик подумки перебирав деталі розмови. Таки цікава дівчина ця Дівіна, міркував він. Товаришує з дружиною, коли буває у гостях чи просто забіжить на десяток хвилин, — своя, домашня, й інтереси чисто жіночі. На роботі ж зовсім інша — зібрана, рішуча, ділова. Розумна дівчина, — підсумував Каленик.

Чого гріха таїти, йому приємно працювати з такими, як Аня. Ініціативна, з людьми контактувати вміє. Ось хоч би той приклад, коли відвідували дитбудинок. Народ там вимогливий, серйозний, пальця до рота не клади. А Дівіна зразу: «Мене звати Аня Дівіна. Я секретар обкому комсомолу. Давате знайомитися». І хлопці прийняли її як свою...

— Дозвольте, Костянтині Миколайовичу! — перервав думки Каленика Леонід Цирульников.

— А-а, це ти, Льоню! Заходь. Сідай.

— Та я на хвилину. Проект постанови приніс. Ознайомтеся.

— Це по Вознесенську? Давай.

— А чого це Дівіна вискочила від вас сяюча, мовби до ордена представили? — поцікавився Цирульников.

— До ордена, кажеш? — звів очі Каленик. — Та ні, брат, бери вище: відрядження в Цюрупинськ, у місця, де минуло її босоного дитинство. Ніколи там не бував? Раджу. А як тобі відомо, товаришу Цирульников, «и дым отечества нам сладок и приятен».

Каленик відклав проект постанови, підвівся. За ним

встав і Цирульников, але, спинений жестом Каленика, знов опустився в крісло.

— Що там, у Вознесенську?

— Все в нормі. Дехто з тамтешніх товаришів, щоправда, в теорію вдався...

— Це ж у якому плані? — Каленик знову сів.

— Каже мені один їхній товариш: от, мовляв, партійні працівники вважають, що тільки їхня робота важлива. Але ж це неправильно! Комсомол — ось фундамент. Як вчені люди кажуть, альфа й омега у формуванні майбутньої людини. Комсомол сіє. І наше завдання посіяти якісно.

— Цікава теорія... І хто ж її автор?

— Присягнув, що не видам. Тим паче що «теоретиків» перепало від секретаря райкому партії, який був присутній при її виголошенні.

— І що ж сказав секретар?

— Сказав, якщо бути послідовним, то сіяла й сіє партія. Комсомол теж вона посіяла. А ти, сівачу, відзначив секретар, або чогось не дочитав, або хтось неправильно тобі розтлумачив. Врахуй, в цьому слід розібратися. Це дуже важливо, наголосив секретар райкому.

— Молодець твій секретар. — Каленик знову підвівся. — Слухай, а що там у Дівіної було з Смілевським?¹ Я краєм вуха чув.

— Факт загалом рядовий, — поважно почав Цирульников, — але він засвідчує: з Дівіною треба бути обачливим. А сталося так. Якось Жора хотів пожартувати з Ані, так, знічев'я. По-доброму пожартувати. Ви ж знаєте Жору.

---

¹ Смілевський Мойсей Васильович (товариші називали його Жорою) — тодішній заступник редактора обласної комсомольської газети. Під час війни очолював партизанський загін «Журналіст» штабу партизанського руху 4-го Українського фронту. Загинув у 1944 році при виконанні бойового завдання на території Молдавської РСР. Херсонська журналістська організація запровадила журналістську премію його імені.

Каже: «Працюєш ти, Дівіна, з молоддю, працюєш і звітуєш наче непогано про рівень виховної роботи, а я от бачив учора двох підлітків з цигарками. Як же, мовляв, пояснити подібні факти?» Аня не вагалася: «А я на тім тижні зустріла п'яного журналіста...»

— Справді? А кого саме? — не втримався Каленик.

— Та вона просто так сказала, — усміхнувся Цирульников. — Тільки присутні при розмові підняли Жору на сміх. Щоправда, найбільше сміявся сам Жора. А потім потиснув Ані руку: «Я, каже, пожартував. А кого ви бачили п'яного?» — «І я пожартувала!» — відповіла Дівіна.

Каленик підсунув Цирульникову проект постанови.

— Розказуєш ти значно цікавіше, ніж пишеш. Доведеться тобі переробити.

— Як, увесь проект постанови?

— Не супереч. Бажаю успіху.

Залишившись на самоті, Каленик замислився, підсумовуючи свій робочий день. І що в нас за робота. Людина незнаюча, проаналізувавши коефіцієнт корисної дії роботи комсомольського працівника, напевне скаже, що держава марно платить нам гроші. Але хіба тільки кубометрами, тоннами, гектарами вимірюється робота?

В Ані приємно працювати з Калеником. Роботу він знає і любить. При Удовицькому Каленик був другим секретарем. Отож багато чому навчився в Удовицького. А у Василя Семеновича є чому повчитися. Аня завжди захоплювалася ним. Всього на десять років старший за неї, Удовицький чимало встиг у житті. Член ВКП(б) з 1931 року, він тривалий час працював на комсомольській роботі, потім — на партійній. Нині він секретар обкому партії.

Вони, так би мовити, зійшлися характерами. Коли Аня у вересні 1940 року прийшла на роботу в обком, до того

між ними відбулося лише кілька обов'язкових за такої умови розмов, а ще раніше — кілька випадкових зустрічей.

Удовицький не помилився у своєму виборі. За ті півроку, що вони пропрацювали разом, — Василь Семенович із задоволенням відзначив це, — Аня виросла в чудового комсомольського працівника.

Якось він вирішив поговорити з нею відверто.

— У тебе велике майбутнє, Аню, — сказав він.

— Про що ви, Василю Семеновичу?

— Про роботу, звісно. У мене на перших порах виходило значно гірше.

— Ну, що ви!

— Все правильно, Дівіна. Це не комплімент. Я знаю, що кажу. За кілька років будеш... Ні, — засміявся Удовицький, — давай не будемо загадувати.

«І чому це я повернула думки на Удовицького? — розмірковувала Аня, йдучи від пристані. — Адже Каленик прекрасно справляється з роботою. З ним легко й просто. Ага, — всміхнулась сама до себе Аня. — Все ясно, товаришко Дівіна! Ви — звичайнісінька жінка. Так, так! І не кривить душею бодай перед собою. Справа в тому, що Удовицький крутий, а Каленик м'якший. Вся справа в цьому! Ти віддаєш — нехай подумки — перевагу грубій чоловічій силі. Ну що ж, ніякого відкриття. Все закономірно, все просто, як сніг узимку або спека влітку...»

Аня вже й не сподівалася, що застане когось у райкомі: близько восьмої вечора. Та все ж вирішила зайти.

Райком розташувався у довгому одноповерховому будинку, неподалік церкви, яку цюрупинці чомусь називали собором. Аня піднялася на ганок. Двері були відчинені навстіж і зсередини долинав гамір. Тільки час від часу можна було розібрати: «Я прошу уваги, товариші! Прошу уваги!»

Як секретар обкому Аня приїхала в Цюрупинськ уперше. Ніхто й знати не міг, що ця середнього зросту, русява, з правильними рисами обличчя струнка гарна дівчина —

начальство. Тому один з галасунів, чубатий хлопець років двадцяти, апелював прямо до неї.

— От ви, товаришко, може, з свіжішою головою. Як ви оцінюєте мирний договір між Радянським Союзом і Німеччиною? Ви особисто вірите Гітлеру?

— Вибачте, у вас що тут, засідання Ліги націй? — з іронією промовила Аня. — Щось делегатів замало. — І перейшла до справи: — Здрастуйте, товариші. Я секретар обкому комсомолу Дівіна. Мені потрібен Єрмаков.

Юнак, який сидів за столом біля вікна, підвівся назустріч. Але його легким порухом руки спинив чубатий.

— Ви не відповіли на запитання.

— Як ставлюся до договору, питаєш? Так ставлюсь, як партія. Вирішувати — це справа людей, компетентніших за нас з тобою. Ми їм довірили керувати державою, то маймо ж терпець і не примушуймо їх сповідатися перед кожним і про все. Політика — дипломатія. Зважте, інколи розумний дипломатичний договір вартий цілої армії.

— Приклад? — чубатий був гранично лаконічним.

— Договір, підписаний Леніним у 1918 році з Німеччиною.

— Здаюсь. От що значить людина тямуща. А ти хоч і секретар райкому, — чубатий звернувся до стрункого юнака, — а пояснити до пуття не можеш. Учись.

— А ви також неправі, — зауважила Аня юнакові. — Запитання ставити значно простіше, ніж відповідати на них.

— Добили. Дякую. Бувайте здорові.

Новоспечені «дипломати» порозходилися, залишивши в кабінеті завісу тютюнового диму.

— Молоді, а смалите цигарки...

— Та то так, — знітився Єрмаков, вимахуючи руками, щоб хоч трохи розігнати дим. — Розхвилювалися хлопці.

— Борю, не махайте даремно. Краще відчиніть вікно. Повітря надворі, мов нектар. І давайте документи плену-

му, бо завтра вихідний, а у вас, мабуть, свої плани, та й у мене також.

Вони ще не знали тоді, як не знали мільйони їхніх співвітчизників, що сьогоднішня напівжартівлива розмова остання перед Великою Вітчизняною війною. Не знали вони і не могли знати того, що кожному з них випаде нелегка воєнна доля, що війна розкидає їх на різні фронти, але кожен з них наблизитиме жаданий день Великої Перемоги...

Розділ другий

I Лише три дні не була Аня в Миколаєві, а міста не впізнати: колись чепурне, біле, як парус на молодому весняному вітрі, воно тепер наче постаріло на добру сотню літ. І це тільки за два дні війни...

Вона тоді ще не думала ні про те, що війна не на день і не на два, ні про своє місце в боротьбі з ворогом, ні про те, що може загинути.

Словом, Аня ще конкретно ні про що не думала, але їй було ясно одне: вона просто не мислила себе поза боротьбою.

Обком зустрів Аню тишею, але не звичною, робочою, а тишею настороженою. Минувши свій кабінет, вона пішла прямо до Каленика. Рвучко відчинила двері.

— Приїхала! — видихнула одними губами, звертаючись чи то до Каленика, чи то до всіх разом відповідальних працівників, котрі розташувалися за довгим столом.

— Здрастуй, Аню! — відповів за всіх Каленик. — Це добре, що приїхала. Як пленум?

Аня присіла на край стільця, потім підвелася, втомленим порухом поправила русяве волосся, замислилась на якусь мить, наче збираючись з думками, знову сіла.

— Я ніколи не думала, що вони такі, наші прості хлопці й дівчата, — тихо почала Аня. — Я знала, що вони хоро-

ші й милі попри всі свої вади, яких ніхто з нас не позбавлений. Але там, на пленумі, на другий день війни, я побачила їх зовсім іншими. Частина хлопців пішла на фронт прямо із залу. Добровольцями. І треба було чути, як вони говорили на пленумі!.. Треба було бачити їхні обличчя!

Вона говорила тихо й повільно, наче боялася сказати щось зайве або втратити основну думку.

— А що нового у нас? — запитала вона, не звертаючись ні до кого.

— За тим і зібралися, — відповів Каленик. — Ти прибула вчасно. Товарищі! — почав Каленик. Потім, обвівши поглядом усіх, посміхнувся, як і колись, невимушено й просто, і продовжив: — Дорогі мої товариші, друзі-комсомолята! Не треба вам, мабуть, читати політграмоту. Кожен з вас — партійний працівник і ясно усвідомлює, що нинішня війна — це війна, якої ще не знало людство. Страшна це буде боротьба, але священна для нас. Нелегко буде всім. А нам — подвійно. Комуністи мають бути попереду. На всіх ділянках: і на передовій, і в тилу. Буквально сьогодні все з'ясується: кожен з нас знатиме, яку роботу йому буде доручено виконувати. За півгодини я маю бути в обкомі партії з цього питання. Увечері зберемося знову. А зараз — по місцях.

Розходилися неохоче. Від учора всі жили спільним інтересом.

До Ані підійшла Міля Михайловська:

— Як там твій Цюрупинськ, Аню?

— Такий же. Тихий, привітний, з гумором. І з купками раків на базарі біля причалу. Поки що.

— Ти про що, Аню? Ти гадаєш, в они надовго? І дійдуть сюди?

— Не знаю, Мілю. Може, й дійдуть. Але ми повинні бути готовими до всього. Хай знають: ще не було такої армії, щоб поставила Росію на коліна. І не буде. Хай знають, що вони змушені будуть повертатися туди, звідки при-

йшли. Ми битимемо їх, мов скажених собак! — Аня так стисла кулаки, що нігті вп'ялися в долоні, та вона не відчула болю.

Міля дивилася на Аню й не пізнавала: ще ніколи вона не бачила її такою. «Невже це Дівіна? — можна було прочитати у великих Мілиних очах. — Душа колективу, весела Аня, котра брала призи у стрибках з парашутом і на голубих доріжках Південного Бугу — чи то в плаванні, чи на яхті? Невже це наша Аня?»

— Ти щось хотіла сказати, Мілю?

— Та ні, Аню...

— Вибач. Я, мабуть, страшенно стомилася. Піду до себе. Ти поклич мене, як прийде Каленик, добре?

— Добре, Аню...

II Каленик повернувся з обкому партії пізно ввечері, проте його чекали всі.

— Прошу, товариші! — промовив стомлено.

— Здрастуй! — швидше відчула, ніж почула Аня і, розгублено обернувшись, стрілася поглядом з Леонідом Цирульниковим.

— Здрастуй! — мовила самими очима.

В кабінеті Каленика сіли поруч. Аня намагалася зосередитись і уважно вислухати Костянтина Миколайовича, однак по хвилі їй стало його шкода: за ці два дні він стільки разів виступав перед різними аудиторіями, що й тепер, перед своїми працівниками, збився на декларативність. Аня не картала Каленика, вона його по-товариському розуміла. Натомість була вдячна йому, що має можливість перемовитися з Льонею, якого, здавалося, не бачила сто років.

Цирульников показував Ані якогось папірця, проте вона не звертала на його жести уваги. На якусь хвилю вона просто відійшла від дійсності: їй пригадалося, як вони

минулої зими разом з Раєю Лутохіною нагнали страх на Леоніда.

Того дня Рая лишилася ночувати в Ані — засиділися допізна, і хоч іти було недалеко і Рая, було, вже зібралася додому, Аня не пустила її.

Випили ще по одній чашці чаю, і Аня раптом закомандувала:

— Сон відкладається на дві години. Йдемо до Льонька Цирульникова. Влаштуємо йому підйом.

— Що ти, Аню! Глупа ніч надворі.

— Нічого, встигнете ще виспатися. Глянь краще, яка краса за вікном.

На вулиці в місячному сяйві сріблився сніг...

Цирульников, звичайно ж, спав. На кнопку дзвінка натискали поперемінно.

— Ну й спить! — не втрималася Аня. — Як ведмідь у берлозі, — і щосили натискала на кнопку.

Нарешті двері несміливо прочинилися, й у вузькій щілині з'явилося заспане Льончине обличчя.

— Вам кого? — не впізнав він дівчат спросоння.

— Папу римського! — засміялася Аня. — А за відсутністю вищезгаданого — тебе! — І легенько стукнула Леоніда по носі.

— А, це ви! Аню, Раю, заходьте. Прошу!

— Гаразд, гаразд, двері навстіж не розчиняй, — кинула йому Аня. — В трусах ти не такий привабливий. Мерщій одягайся, і ходімо на прогулянку!

Цирульников знав, що заперечувати дівчатам, посилаючись на пізню годину, — справа безнадійна. Тому як тільки швидко зміг одягся, і вони пішли блукати спочатку по Адміральській, потім — по Радянській. Яскраво іскрився у танку сніг — пухнастий, лапатий.

Потім Рая таки наполягла на своєму, й Аня з Льонею провели її додому, а самі завернули на Адміральську — їхні квартири були в одному будинку, неподалік від театру імені Чкалова.

Аня й сьогодні не могла собі сказати твердо й напевне, що кохає Леоніда, й мови про це між ними не було. Але щоразу, зустрічаючись з ним, Аня відбувалася напускною жартівливістю — так намагалася вона приховати свої почуття.

«А чи ти певна, що це почуття? Ні, вона ще не була певна».

Від спогадів Аню відволік голос Каленика.

— Всі вільні, товариші. Дівину прошу залишитися.

— Тримайся, Аню! — підбадьорив її Леонід. — Я буду за дверима.

— Не будь блазнем, Льоню, — докірливо прошепотіла Аня. — І зачекай мене...

— Цирульников! — у голосі Каленика вчулися металеві нотки. — Я ж сказав: усі, крім Дівіної, вільні. Вам щось неясно?

— Пробачте, Костянтин Михайловичу, прослухав.

Коли вони лишилися на самоті, Каленик зрозумів, що йому буде важко говорити: він-бо знав запальну Анину натуру і боявся, що його вказівку, а точніше вказівку обкому, вона сприйме надто бурхливо.

Він сів поруч. Аня дивилася йому в очі і розуміла: на фронт вона не потрапить. «Але чому, чому?» — нервово пульсувала думка.

Слова Каленика вона сприйняла якось збайдужіло, вони долинали до неї, мов через сон:

— ...Працюватимеш в обласній комісії по прийому та відправленню посилок і засобів від населення області для діючої армії. Іншої роботи, чисто партійної, теж вистачить. Сама розумієш, такий час...

Каленик, кажучи ці слова, як і Дівіна, не знали, що їй уготована інша доля — доля підпільника. Про це вона довідається пізніше.

А поки що Аня, осягнувши нарешті сказане, загорілася:

— Я на фронт хочу, Костянтин Михайловичу!

— Я розумію, але тут теж фронт...

З постанови Миколаївського обкому КП(б)У про створення обласної комісії по прийому та відправленню посилок і засобів від населення області для діючої армії від 4 липня 1941 року:

«Затвердити обласну комісію по прийому та відправленню посилок і засобів від населення області для діючої Червоної Армії у складі: тт. Каневського — голови обласного комітету Червоного Хреста (голова комісії), Чегодарьова — зав. відділом обкому КП(б)У, Траєра — зав. обласним відділом охорони здоров'я, Дівіної — секретаря обкому ЛКСМУ, зав. відділом шкіл і піонерів (члени комісії)...»

III Аня розпачливо шукала виходу з свого становища. Розум, досвід підказували їй: так треба. Але серце не хотіло слухати. Вирішила звернутися до Центрального Комітету ЛКСМУ. Однак і від секретаря ЦК Кузнецова нічого втішного не почула: «Ти ж досвідчений працівник, Дівіна, а задаєш такі запитання. Та ще й по телефону. Єдине, що я можу сказати тобі, кандидатові в члени ЦК: виконуй вказівки свого керівника. Більше не звертайся з такими питаннями!»

Вже потім, коли заспокоїлась, Аня зрозуміла, наскільки була неправа. А цей дзвінок, і догана, мов школярці!

Однак життя, а точніше війна, брало своє: треба було працювати, багато працювати. Фронт невмолимо наближався. Через місто тяглися довгі колони солдатів, які йшли на передову, а назустріч їм — інші колони солдатів, виснажених тяжкими боями.

Якось ідучи на суднобудівний завод, Аня спинилася на перехресті, пропускаючи колону. Вона намагалася зустрітись поглядом бодай хоч з одним солдатом, їй хотілося дізнатись, зрозуміти, що там, як там. Однак червоноармійці йшли, понурившись, вони, здавалося, не помічали, що йдуть містом серед людей, і тільки інколи уривчаста

команда старшого вносила якийсь дисонанс у цю одно-стайну мовчазність довгих, нескінченних колон, одні з яких ішли на захід, під снаряди і бомби, інші — на схід — набиратися нових сил, щоб змінити своїх товаришів на бойових позиціях.

Дні, на які припадає недовга робота Ані в комісії, не залишили в її пам'яті особливого сліду, вони були наповнені нескінченними турботами, зустрічами, виступами перед населенням Миколаєва і бійцями. Товариші дивувалися: Аня працювала так, мовби хотіла встигнути все на багато років життя наперед, наче саме тут, у комісії, вирішувалася доля війни.

І через багато літ після перемоги, коли у спогадах ветеранів відсіється незначне, другорядне, в їхній пам'яті все зриміше поставатиме скромна, але важлива робота Ані в комісії. «Всю основну роботу вела секретар обкому ЛКСМУ Аня Дівіна, — скажуть через тридцять літ колишній голова комісії І. Г. Каневський та член комісії Д. Й. Траер. — Десятки тисяч колективних та індивідуальних посилок з подарунками від громадян області були зібрані й відправлені в діючу армію уже до середини липня. В кожній посилці — супроводжувальний лист, короткий, але написаний від щирого серця. Були там і такі слова: «Будь героєм! Ми зробимо все, щоб допомогти тобі, дорогий товаришу, швидше розгромити фашистські орди!»

Коли Аня повернулася з заводу, на неї чекала телефонограма з обкому партії: «Вам належить відвезти посилки й подарунки бійцям особисто. Додаткові інструкції — в обкомі».

По дорозі вирішила забігти додому. Коли вона вже проминула квартиру Цирульникова, її несподівано зупинив голос Леоніда.

— Ти куди так поспішаєш, Аню?

— Їду на фронт. — І, побачивши юнакову розгубленість, додала: — Туди й назад. З подарунками та посилками. — Вона притулилася до стіни і пильно подивилася хлопцеві в очі: — Я дуже погано виглядаю?

— Я б не сказав, — стиха мовив Леонід і відчув, як дужче закалатало серце. — Якщо уважно придивитися, — додав він. — А втім, нічого...

— Що, якщо пильно придивитися?

— То побачиш, що дуже гарна...

— Це освідчення?

Леонід зніяковів:

— Я пожартував...

— Пожартував, що гарна, чи пожартував, що освідчуєшся? — не вгавала Аня. І помітивши, що юнак і без того спаленів, перевела розмову на інше: — Там бійцям дуже важко, розумієш? І якщо я прийду до них з кислотою гримасою, їм буде ще гірше.

Леонід дивився на неї, ловив кожне слово і не міг запам'ятати жодного. Він спостерігав за кожним її порухом, жестом...

Аня, побачивши, що діється з хлопцем, лагідно торкнулася його щоки:

— Не треба так дивитися, Льоню. Потім. Все буде потім, гаразд? — І весело зблиснувши очима, легенько лягнула його по щоці: — Голитися треба, товаришу комсомольський працівник. І не затримуй мене. Я поспішаю.

Старий, тряский грузовик, який, здавалося, тримається лише на ентузіазмі, підскакував на вибоїнах по дорозі до Вознесенська. Сонце пекло немилосердно, і Аня вже було й пошкодувала, що погодилася сісти в кабінку. Водій, літній сивий чоловік, інколи скоса позирав на Аню і все не міг зважитися на розмову. Йй же говорити не хотілося, та й спека в кабінці не додавала настрою. Отож сиділи мовчки

і кожен думав про своє. Щоправда, навряд чи водій мав час для роздумів — дорога й до того не першокласна, тепер у багатьох місцях зяяла свіжими воронками, була встелена осколками, а під Дорошівкою шлях їм загородила спалена автомашина, і довелося робити чималий гак по пувітцю, щоб вибратися на шосе. Проте водій упевнено вів машину — справу свою він знав.

Водій знову зиркнув на Аню і, пробурмотівши собі щось під ніс, лівою рукою розстебнув поясний ремінь, зняв його і поклав поруч. Потім зітхнув полегшено і промовив:

— Ху-х, як гора з плеч. За двадцять років ніяк не звикну до військової форми. Цивільне, воно м'якше, не давить ніде. А тут оця клята ременяка, мов обруч на діжці.

Аня глянула на водія і мимоволі усміхнулася: товстий, опасистий, він і справді нагадував велику діжку.

— А начальство не лятиме за порушення статуту? — спитала Аня.

— Та той катюга, — незлобливо озвався водій, киваючи на кузов, де сидів старшина, — рідного батька не пожаліє. Мене в старій армії так не ганяли. А він розперезався. Молоко на губах ще не обсохло, а вже два наряди мені встиг «виписати».

— Дисципліна! — коротко кинула Аня.

— Та хіба я проти дисципліни? — образився водій. — Я ж так само за порядок. Але чи можна за якихось там кілька розстебнутих гудзиків давати два наряди...

Він не встиг договорити. Над машиною майнула тінь, і вже потім почувся рокіт мотора: літак робив розворот.

— Ззаду заходить, гад! — лайнувся водій.

По кабіні затарабанили. Старшина звівся до водія і скомандував:

— Ну, Харитоновичу, давай, дорогенький, жени, як можеш. «Мессер» прилаштувався.

— Може, спинимось? — нерішуче мовив шофер.

— Де ж тут спинишся? Чисте поле навкруги! Давай, жени!

Харитонович (Аня тепер уже знала, як його звати) поглядав то в задні віконце, то вистромляв голову з кабіни і вижимав із старенької полуторки, яку любовно називав «Фроською», все, на що був здатен її пенсійного віку двигун. Він вів машину зигзагами, повертав кермо то ліворуч, то праворуч — машина напружила всі свої металеві нерви і стала напрочуд слухняною та покірною. Несподівано біля самого кузова дорогу пунктиром прокреслила кулеметна черга...

— Давай, давай, удоброю землю, зараза! — бурмотів сам до себе Харитонович. — Залізо потрібне землі, особливо яблуні. — До чого тут яблуня, Харитонович і сам би не міг пояснити, просто до слова прийшлося.

Фашистський літак зробив коло і знову пішов у піке. Харитонович увесь напружився і наліг на кермо. Аня на ці кілька десятків секунд заціпеніла, вона сприймала дії Харитоновича чисто споглядально і зразу не могла вловити єдності того, що машина, як заєць, петляла, а зліва від неї і далі попереду дорожнє полотно прошиває кулеметна черга. Поступово вона отямилась і, коли «мессер» пішов у чергову атаку, допомагала Харитоновичу оцінювати обстановку позаду машини.

«Мессер», по всьому видно, вловив ритмічність поворотів вліво-вправо і тепер марно патронів не витрачав. Він опустився зовсім низько, пішов на бриючому над машиною, і Аня швидше машинально, ніж осмислено, різко натиснула на гальма. Бідна «Фроська» стала мов укопана. Харитонович грякнувся об лобове скло, мало його не вибив, і вже було з його вуст от-от мала зірватися груба лайка, коли над машиною майнула величезна чорна тінь і щільна кулеметна черга розпорола дорогу за кілька метрів попереду радіатора.

Харитонович витер піт з чола.

— Молодець, дівчино! — кинув коротко. — Тільки двигун заглох. Крутити треба.

— Я крутону! — рипнула дверцятами Аня.

— Сиди!

Аня поспішно зачинила кабіну і запитально глянула на Харитоновича.

— Миколо! — гукнув. — Ану, покрути!

На землю зіскочив старшина, взяв корбу і почав крутити. Машина кілька разів чахнула і замовкла. Харитонович нервував, давив то на акселератор, то смикав підсос, однак мотор мовчав.

«Мессер» тим часом знову зробив розворот, але цього разу пішов на бриючому польоті прямо назустріч машині. Втім, сказати назустріч — було б не точно, бо старенька «Фроська» завмерла на місці, і тепер долі трьох людей залежали не тільки і не стільки від них самих, як від того, заведеться вона чи ні, а ще — від ворожого літака.

«Скільки часу минуло від першої атаки і до цієї, яка, мабуть, буде останньою? — саме так подумалося тоді Ані. — Година, півтори?» — вона зиркнула на годинник. Рівно дві хвилини. Дійсно, який ущільнений буває інколи час. Хоч за інших обставин летить, мов на крилах. Їй пригадалося, як вона вступала кандидатом у члени партії. В райком вона прийшла з Цирульниковим. Леонід запевнив, що зустрів її випадково. Але Аня була переконана: він чекав на неї, бо знав, що сьогодні її прийматимуть, і прийшов підтримати.

— Знаєш, — говорила вона Льоні, — у мене сьогодні незвичайний день. Таке буває раз у житті. Хвилююся, розумієш? Адже така подія! Посидь зі мною, так спокійніше, зібратися з думками легше...

На бюро, коли вона закінчила розповідати свою коротеньку біографію, запанувала хвилинна тиша: всі мовчали, ніби чекали від неї ще якихось слів. І тоді вона, мовби пророкуючи своє майбутнє сказала чітко і твердо:

— Буду завжди вірною партії, радянському народові до останнього свого подиху... Я з честю носитиму це високе звання — комуніст...

Старшина, який було втратив надію завести цей музейний експонат, так наостанку розкрутив корбу, що всередині мотора щось забряжчало, і він нарешті знову мирно запрацював. «Мессер» був уже зовсім близько. Він летів над самим полотном дороги.

— Давай у кузов! — надривно крикнув Харитонович старшині й увімкнув швидкість. Старшина вже був ухопився за борт, але несподівано спіткнувся на рівному і впав навznak.

Харитонович не відразу зрозумів, що сталося непоправне, і спочатку було лайнувся, але потім спинив машину і підбіг до старшини.

— Дочко! Сюди, швидше!..

Аня підбігла до них. Водій підтримував голову старшини, розстебнув гімнастерку. Аня уважно подивилася на юнака й тихо мовила:

— Не треба йому вже нічого... Гляньте ось...

Пілотка, що якимсь чудом втрималася на голові, була заюшена кров'ю.

Харитонович обережно зняв її і прикрив обличчя вбитого. Змахнув сльозу, показав кулак фашистському літакові, але той уже, вийшовши з розвороту, взяв курс на захід...

— От і все, дочко, — сказав спокійно. — Лишився тепер я сам на білім світі. Це син мій, Микола. Найменшенький. Я сам напросився в частину, де син воює. Щоб разом бути, щоб запобігти лихові. Не зумів. Трьох синів забрала війна. Двоє тиждень тому загинули. Командири обидва. Мати їхня... від бомби... А тепер от Микола...

Коли полуторка приторохтіла до Вознесенська, сонце вже сховалося за обрій. В кузові разом з подарунками, які Аня везла бійцям від трудящих Миколаєва, лежав і старшина Микола Войташенко.

Його поховали із загиблими вранці бійцями, які обороняли Білоусівку — невеличке степове село неподалік Вознесенська.

На короткому мітингу виступили Аня і начальник політвідділу 18-ї армії полковий комісар Петро Петрович Миркін.

Дівиній надали слово першій.

— Дорогі мої товариші! — почала Аня. — Я хвилююсь. Я вперше серед бійців діючої армії, серед тих, хто стрічався віч-на-віч з ворогом. Я не буду зловживати вашим часом — розумію: він вам потрібен для відпочинку. Скажу лиш, що ми віримо у вас, віримо в нашу перемогу. Миколаїв евакуюється, але Миколаїв і бореться. Темп робіт на заводах не знизився на жодну хвилину. На зміну чоловікам за верстати стали жінки й діти. Всі працюють на перемогу. Та інакше й бути не може, адже ми — радянські! Перемога буде за нами, товариші!

Потім виступив полковий комісар. Він говорив просто і скупі. Але в кожному його слові вчувалася батьківська турбота за долю кожного бійця, за велику спільну справу розгрому ворога.

Не всі вони розуміли вповні, що війна затягнеться надовго, не всі ще пройнялися почуттям небезпеки, але кожен з них був сином свого народу, сином свого часу.

Після урочистої частини Аня розшукала Харитоновича. Як і сподівалася, він був біля братської могили. Старий сидів без пілотки, низько схиливши голову у скорботному мовчанні. Аня підійшла, і він стомлено мовив:

— А, це ти, дочко... Сідай. Побудьмо разом біля Миколи. Востанне. Завтра рушимо далі, а він лишиться тут... Не знаю, чи доживу до того дня, коли виженемо ворога, а ти, дочко, не забувай мого сина. Все-таки ви були цілих чотири години знайомі. На війні, а надто під кулями, це так багато!

Аня на знак згоди кивнула, вона не хотіла ні втішати старого, ні заспокоювати. Нічого б це не допомогло, та й забракло слів для розради.

— Як тебе звати? — запитав Харитонович.

— Дівіна. Аня Дівіна, секретар Миколаївського обкому комсомолу...

— Секретар, кажеш... Дай боже тобі ще посекретарювати, бо яке зараз секретарство? З посилками он їздиш...

— І то треба.

— Воно так, звичайно. — Харитонович помовчав якусь хвилину, а потім додав: — Я ж себе не назвав. Войташенко я, Петро Харитонович. Українець, а майже все життя прожив у Білорусії. Дивно?

— Що ж тут дивного? Я от росіянка, сибірячка. А Україну вважаю своїм рідним краєм. Все правильно, Петре Харитоновичу, всі ми — одна сім'я. Особливо зараз...

Край дороги вже кілька хвилин нетерпляче сигналив шофер — начальник політвідділу потурбувався, щоб Аню доставили в Миколаїв ще до ранку.

Аня підвелася, потиснула на прощання руку Войташенкові.

Він обняв її, поцілував по-батьківському в чоло.

— Бувай здорова, дочко! Хай тобі щастить!

Розділ третій

І Війна наближалася до Миколаєва. Ще десь удалині відлунювали гармати, а люди були вже в повній бойовій готовності.

Обком став для Ані домівкою. І коли всі денні справи були вирішені, їй не хотілося йти в свою затишну квартиру, яку так любила колись. У ці дні вона здавалася Ані чужою. Аня не могла собі уявити бодай на мить, що сюди може ступити ворожий солдат, що він спатиме на її ліжку, сидітиме за її столом, їстиме її хліб...

Війна триває третій тиждень, а їй здається — вічність. Дивне відчуття: час летить, як уві сні, і разом з тим нестерпно стоїть на місці.

На пероні залізничного вокзалу типова картина для

кожного дня з цих трьох тижнів: солдатів випроводжають на фронт. І Ані належить сказати їм сьогодні найтепліші, найпроникливіші слова, бо ніхто не знає, чи доведеться ще колись виступати перед ними. А слова зараз у всіх на думці одні: «Батьківщина», «Свобода», «Смертельний ворог».

Аня поволі обвела поглядом присутніх. Такі картини не забуваються — вони навечно закарбовуються в людській пам'яті. Тут були солдати... А з ними — матері й сестри, дружини й кохані, але скільки серед них уже було вдів! Сьогодні всі вони ще разом, але мине якась година — і війна розлучить їх, і багато з них, можливо більшість, бачаться востаннє... Проте сьогодні, в цей час, вони ще разом, ще б'ються їхні палкі серця, а тому живі їхні помисли, і сміх їхній живий, як і біль, бо всі вони — звичайні люди.

— Товариші! Дорогі наші товариші! — почала Аня. — Сьогодні ми проводжаємо вас на священний бій. Так було в усі часи: жінка проводжала і чекала. Але ця війна, відчуваємо, покличе й нас. Бо ця війна всенародна. Нелегке випробування випало нашому народові. Ворог наш страшний. Але й ми будемо страшні у своєму гніві. І не було ще ворога, який би нас здолав. І не буде. Будьте ж стійкими і мужніми, дорогі наші воїни, в боротьбі з фашистською чумою! Не дайте ворогові сплюндрувати нашу прекрасну Радянську землю! Хай живе наша Батьківщина!

Аня вклонилася цій величезній аудиторії, усміхнулася на прощання підбадьорливо і залишила перон.

Що промовляло в ній у ці хвилини? Високий патріотизм? Партійний обов'язок? Так! Але — й у цьому Аня могла зізнатися лише собі — найбільше в ній промовляла жінка. Так, звичайна собі жінка, без усяких посад і державних обов'язків. І це закономірно. Бо є вищий обов'язок — продовження роду. І їй, молодій, було боляче усвідомлювати, що не всі вони повернуться з поля бою і багато жінок так і не спізнають радості материнства.

Але то було хвилиenne відчуття, і, подолавши його, вона

вже думала про свій найвищий обов'язок — боротьбу за свободу і незалежність Батьківщини.

Аня прийшла додому втомлена. Всі ці дні вона не знала перепочинку, ночувала, де прийдеться, і тому сьогоднішнє повернення додому було для Ані маленьким святом. Якщо відверто, вона не любила хатньої роботи, не любила готувати страви. Але все ж змирилася з участю жінок, то й робила цю роботу, хоч і без ентузіазму, але разом з тим старанно.

Сьогодні в неї був вечір прощання із своєю оселею, отож вона вирішила нічого не робити. Відпочивши в кріслі з півгодини, Аня підвелася і підійшла до книжкової шафи. Книги за її відсутність вкрилися пилом, і Аня пішла намочити ганчірку, щоб хоч трохи навести порядок. Йй стало жаль своїх книг, які надовго залишаться без господині. Книжок у неї було багато, але найулюбленіші серед них дві — «Овід» Войнич та «Мати» Горького. На полиці вони завжди стояли поруч. Головних героїв цих книг Аня знала до найменших рисочок, любила їх, як людей близьких, і в скрутні хвилини свого життя не раз перерисувала так добре знайомі місця. Проте сьогодні Аня лише взяла книжки в руки, потримала, потім знову поставила на полицю. Вона хотіла було взяти їх з собою, але, подумавши, вирішила залишити: якщо в її квартирі житиме хтось з наших людей, книги підтримають у скрутну хвилину, а якщо ворог... Ну, що ж...

Вона підійшла до вікна, зашторила його і знов опустилася у крісло. Завтра вона має залишити Миколаїв — місто, з яким так багато пов'язано. Власне, все найкраще в її житті відбулося тут, над сонячним Бугом. Навчання в інституті, тренування в гімнастичному залі, походи на яхті і стрибки з парашутної вежі — такі ущільнені були дні! Своїх спортивних захоплень вона не полишала й потім, коли викладала в інституті, працювала в обкомі. Часу лишалося ще менше, але вона поспішала жити.

«Не розумію, — якось говорила вона студентам, — як молода людина — хлопець то чи дівчина — може годинами вилежуватися на пляжі або цілий вечір проводити на танцмайданчику. Скільки марнується часу! А життя таке коротке! Звісно, безтурботність притаманна молодим, але ж стільки є цікавих і корисних занять! Взяти хоча б спорт. Скажіть, а хіба не цікаво зазирнути в таємницю сьогоднішнього чи завтрашнього дня? Переконана: це може захопити кожну молоду людину!»

І от сьогодні, перед відбуттям на схід, Аня з іронічною посмішкою згадувала свій запальний виступ перед молоддю. Пізніше, працюючи в обкомі, Аня і мислила, і говорила вже не так стандартно, вона навчилася бачити явище зразу в кількох площинах, об'ємно, тому й оцінювала його тепер не так категорично.

Серпнева ніч збігла непомітно. Аня й не зогледілася, як почало світати, і схід зажеврив так гарно, як і до війни.

Аня встала, зробила кілька гімнастичних вправ — швидше за звичкою, ніж від необхідності, — вона так і не розслабилася по-справжньому за всю ніч, вмилася, спакувала речі і пішла до виходу. На якусь хвилю спинилася на порозі, ще раз обвела поглядом кімнату, потім упевнено підійшла до шафи і взяла з полиці дві книги, що стояли поруч одна одної.

II Більшість працівників обкому комсомолу були вже на фронті. На господарстві з хлопців лишалися Гуров, Момотенко, Ганпанцуров, з дівчат — Михайловська, Лошакова й Дівіна. Обком готувався до евакуації.

Під Миколаєвом уже гриміли бої. Разом з регулярними військами 18-ї і 9-ї армій на захист рідного міста вийшли народні ополченці.

Серед групи працівників апарату обкому партії і обкому комсомолу, яка евакуювалася 15 серпня, була й Аня. За мирних часів з Миколаєва до Херсона, куди проляг-

ла дорога обкомівців, поїзд долав за півтори години. Нині ж переповнений состав, сформований з пасажирських вагонів, теплушок і платформ, цілих шість годин добувся до місця призначення. Неподалік Чорнобаївки ешелон обстріляли фашистські винищувачі, але значної шкоди не заподіяли. Та вони, власне, й не мали наміру перепинити ходу поїзда — чи об'єкт не викликав у них особливої зацікавленості, чи не було чим стріляти — лишилося таємницею, винищувачі ж так швидко зникли, як і з'явилися. І все ж пасажирки сторожко позирали на небо: чи бува не з'явиться знову? Поїзд тим часом розмірено постукував колесами, як і за мирних часів, і балачки про наліт припинилися.

Поїзд проторохкотів передмістями Херсона. Сюди Аня завжди приїздила з якимось особливим почуттям. У Херсоні за рішенням Раднаркому було відкрито будинок іспанських дітей. І ці діти часто нагадували Ані її нелегке дитинство, що минало без матері. Можливо, тому вона з таким душевним хвилюванням щоразу переступала поріг цього будинку.

Дружба з іспанськими дітьми зародилася ще в студентські роки, коли Аня суміщала навчання з роботою методиста обласного Будинку піонерів. Її перша зустріч з дітьми далекої і водночас близької серцю Іспанії відбулася Першого травня 1939 року.

Ось що написала в листі до авторів колишня вихователька херсонського дитячого будинку іспанських дітей Марія Іванівна Савченко: «В 1939 році ми їздили в Миколаїв на Першотравневе свято. Нас зустріла дівчина, судячи з вашого опису, Аня Дівіна. На жаль, її імені я не запам'ятала, бо невдовзі після цієї зустрічі мене перевели в інший будинок іспанських дітей у Москву. А того дня Аня організувала для наших «іспанчат» в одній з миколаївських шкіл цікавий концерт. Виступали й наші вихованці. Мій улюблений учень Хосе Домінгас виступав під загальні оплески в ролі... Чарлі Чапліна. Потім Аня повела нас до

краєзнавчого музею, який дуже сподобався нашим дітям. Та найголовнішою подією поїздки був для дітей, звичайно ж, футбольний матч між піонерами Миколаєва та нашими вихованцями. А всім відомо, які запеклі «вороги» на футбольному полі миколаївці і херсонці!

Наші «іспанчата» перемогли, і треба було бачити, як вони раділи! Аня весь час була з ними — своїм оптимізмом, веселою вдачею вона з перших кроків завоювала їхні симпатії та повагу».

Аня задумано дивилась у вагонне вікно на знайомі будівлі, і їй не хотілося вірити, що вона приїхала сюди як евакуйована, а не в чергове відрядження, до своїх іспанських друзів...

Херсон, колись гамірний, як і всі південні міста, де багато сонця, води і відпочиваючих, сьогодні був мовчазний. У всьому вгадувалася чиясь владна рука, яка втримувала місто в суворому ритмі життя.

Аня любила це місто не менше, ніж Миколаїв. І причиною тому, безперечно, були «іспанчата». А можливо, й щось інше — адже вони такі схожі між собою, Херсон і Миколаїв.

У всьому відчувалося, що місто готується до оборони. Ще тоді, на другий день війни, коли Аня поверталася з Цюрупинська в обком, на всіх заводах і фабриках Херсона відбувалися багатолюдні мітинги і збори. Чекаючи поїзда, вона зайшла на завод імені Петровського. Саме зачитували резолюцію. У ній були такі слова: «Ми щохвилини будемо в повній бойовій готовності, будемо боротися за звикання і перевиконання державних планів, зміцнювати дисципліну праці, всі станемо на захист священної рідної землі».

І от сьогодні... цей суворий ритм життя.

Працівників обкому на вокзалі зустрів голова міськвиконкому О. К. Ладичук.

Стримано привіталися.

— Як там, товариші, в Миколаєві? — і, побачивши Аню,

яку добре знав через «іспанчат», котрим сам приділяв чи не найбільше уваги, підійшов до неї.

— Ідуть бої. Боюся, що наші довго не втримаються. Я бачила, як б'ються на смерть воїни 18-ї армії, героїчно захищають місто робітничі батальйони, але сили надто не рівні. А що у вас?

— Та ось керую народним ополченням. Створили двадцять два фортифікаційних батальйони. Чотири-п'ять тисяч чоловік працюють щодня.

— А як петрівці?

— Петрівців лишилася половина. Кращі робітники, вся молодь відбула на фронт. Але ті, хто лишився, — в основному старі й діти — виконують по дві-три норми. — Ладичук усміхнувся. — За що це я вас агітую, Анно Лаврентіївно? — І зітхнув. — А втім, усе, про що я тільки-но казав, — у минулому. Заводи вже демонтовані й евакуйовані. Вчора міськком і міськвиконком звернулися до населення із закликом стійко обороняти місто. Після вас, чув, буде ще одна група? — втомлено запитав Ладичук.

— Так, мають прибути сьогодні надвечір або завтра вранці...

— Отже, товариші, — Ладичук обійшов усіх, міцно потиснув руки. — В добрий час! Вас доставлять на пристань. Бувайте! Зустрінемося після перемоги!

І вони попрощалися... назавжди. Бо через кілька місяців, у січні 1942 року, партизанський загін, командиром якого був заступник голови Херсонського міськвиконкому Є. Є. Гірський, начальником штабу загону — голова Херсонського міськвиконкому А. К. Ладичук, комісаром загону — заступник секретаря Миколаївського обкому партії по промисловості П. В. Макеєв, буде виявлений карателями, оточений і знищений.

Через чотири дні в Херсон увірвуться гітлерівці. Героїчна оборона, що її тримали частини 9-ї армії і Дунайської військової флотилії, 30-ї стрілецької дивізії і народного ополчення, була прорвана...

А поки що на вокзалі обкомівців чекали вантажні автомашини, які мали доставити всіх у річковий порт. Аня знала, що оперативна група обкому (саме так вона тоді йменувалася. — *Авт.*) повинна зібратися на лівому березі Дніпра, в Цюрупинську, на території будинку відпочинку імені Фрунзе.

III Порожніми коридорами осиротілого будинку відпочинку гуляє вітер. Лунко стукають двері. Надворі серпень, а в приміщенні віє холодом. Тут тимчасово розташувалась оперативна група Миколаївського обкому партії.

Залишивши речі, Аня і секретар обкому комсомолу по пропаганді Петро Гуров пішли в райком комсомолу. Цюрупинськ, загалом тихе провінційне містечко, в ці дні вирував. На пристані було багатолюдно, по дорозі на Великі Копані тяглися численні валки підвод. З правого берега все гучніше лунали то артилерійська канонада, то глухуваті вибухи бомб. Над Дніпром все частіше з'являлися ворожі літаки, і зенітні установки, що стояли на кількох номерних бронекатерах, час від часу порушували тишу.

За плавнями ще мирно білів Херсон, але подекуди голубинь серпневого неба закривали клуби чорного диму. Місто бомбили вже кілька днів.

У райкомі Аня з Петром застали тільки Бориса Єрмакова. Привіталися стримано. Але Аня побачила, як засвітилися Борисові очі.

— Надовго до нас, товариші?

— Мабуть, що ні, — сухувато відповів Гуров. — А втім, побачимо.

— Миколаїв здали? — і в очах Бориса залягла тривога.

— Не знаю, Борю. Але боюся, що так. Коли ми виїздили, фашисти були вже зовсім близько.

— Здали Миколаїв... — глухо сказав Гуров. — Зранку по радіо чув. — І, наче вибачаючись, Гуров стенов плечи-

ма: я, мовляв, тут ні при чому — просто треба реально дивитись на речі і не замовчувати труднощів.

— Ваші всі приїхали? — Борис уже опанував себе і перейшов до справи.

— Ми за тим і прийшли, Борю. Давай підемо на пристань. Увечері має прибути остання група. Може, якась допомога буде потрібна.

— То зачекайте мене, я миттю. Прихоплю декого з хлопців.

Коли вони прийшли на пристань, старенький пароплав, на якому прибули Анині товариші, вже пришвартувався. Петро й Аня ще здалеку помітили Мілю Михайловську, Олю Лошакову, Сашу Момотенка, Михайла Ганпанцурова та інших своїх товаришів.

Ганпанцуров, стримано, привітавшись з Гуровим, відтіснив плечем дівчат від Ані і радісно потиснув їй руку.

— Що, плавнева красуне, це і є твій омріяний та оспіваний Цюрупинськ?

— Оце і є, — не знайшлася на щось інше Аня. — Не подобається?

— Хіба ж так можна ставити питання? Ти ж знаєш, я вихована людина. І чогось поганого не скажу.

Ані не хотілося жартувати — настрої не той. Але Ганпанцуров, ніби досі місяць мовчав, усе говорив і говорив.

— Звичайно, це не Ріо-де-Жанейро, що в перекладі означає... самі знаєте що: голубу мрію мого дитинства, — лυкаво посміхався Мишко. — Але жити, здається, можна! — І він навмисно заклопотано озирнувся навкруги.

— Спасибі й на тім, вихована людино. Що ти розумієшся на природі? Ти хоч раз ночував у плавнях? — підтримала врешті Михайла Аня, зрозумівши його намагання хоч трохи піднести настрої прибулих.

— Висловлюйтесь точніше, товаришко Дівіна. Наскільки я зрозумів, ви хочете дізнатися, чи хоч раз годував я комарів у плавнях? Чи не так? Відповідаю мов на духу: годував!

Михайло свого таки досяг. Інколи, щоб піднести людині настрої, треба не так уже й багато.

— Годі вже вам списи ламати, — втрутилася в розмову Міля. — Не час.

— Вибачте, товариші, — спохопилася Аня. — Я вас не познайомила. — І вона поклала руку на плече Єрмакова. — Це перший секретар Цюрупинського райкому комсомолу, мій надійний охоронець.

— Ну, дає Дівіна! — не втримався Ганпанцуров. — Та чи ми не знаємо Бориса?

— Я, наприклад, бачу його вперше, — потиснула Борисову руку Оля Лошакова.

— А це ваші охоронці? — докинув Ганпанцуров, показуючи на хлопців, що прийшли разом з Єрмаковим, Анею і Гуровим.

— Швидше ваші, — стримано відповів Борис. — Вони допоможуть вам відправити речі до місця збору. З транспортом у нас не дуже густо.

— Спасибі, Борисе, — щиро сказав Момотенко. І на правах старшого скомандував: — Ходімо, товариші!

IV У ті дні, проведені в Цюрупинську перед відправкою в глибокий тил, Аня поринула з головою в роботу. Від природи енергійна, рухлива, вона взагалі не любила сидіти без діла, а тут працювала особливо багато. Їздила по селах, зустрічалася з міськими комсомольцями. Її можна було побачити і в райкомі партії, і в райкомі комсомолу, і в райвійськкоматі. Справ вистачало повсюди.

Напруження перших днів війни спало, і теперішнє Аніне життя стало для неї звичним. Дівіна стала ще зібранішою, ще підтягнутішою.

...Через місто відступали частини 9-ї армії та ополченці. Аня не могла спокійно дивитися на цих змучених бійців. Вони все йшли і йшли в бік Раденська, на залізничну станцію. В Херсоні вже були фашисти.

Дізнавшись, що серед евакуйованих у Раденську на станції чимало миколаївців, Аня вирішила будь-що дістатися туди: можливо, побачить когось із рідних, може, батька?

Знайомих, однак, не зустріла, окрім Михайла Гарбмана — вони разом навчалися в педінституті, щоправда, на різних факультетах.

Багато часу для розмов не було, тому, перекинувшись кількома словами, вони взялися допомагати вантажити поранених. Вагонів не вистачало, і бійців клали прямо на платформи.

Ані запам'ятався тоді один поранений командир: уже потім вона дізналася, що його прізвище Піддубний. Він лежав на носилках і керував навантаженням...

У Цюрупинськ Аня повернулася пізно страшенно стомлена. Ідучи до будинку відпочинку, вона несподівано зустрілася з головою райвиконкому Андрієм Андрійовичем Погрібняком. Вона добре знала цю людину, однак їхні зустрічі носили офіційний характер. Знала вона його і з розповідей працівників обкому та райкому.

Відверто кажучи, Аня була приємно здивована, що Погрібняк так легко впізнав її і назвав по імені. Тоді вона якось не подумала, що Погрібняк — місцевий житель і він не міг не знати її хоча б тому, що добре знав її батька.

— Анна Лаврентіївна?

— Добрий вечір, Андрію Андрійовичу!

— З району? Що там?

— Поранених та евакуйованих щойно відправили з Раденська.

— Значить, відправили-таки? От добре! А то я все дзвонив, дзвонив, а з телефоном, як на гріх, щось сталося. Десь і мої там.

Насправді Погрібняк нікуди не дзвонив, бо не мав на те ні часу, ні можливості. Він також щойно повернувся з району, де у Великих Копанях переховував зброю, боеприпаси у надійних людей. Він готувався до роботи в підпіллі

і підготовчу операцію проводив особисто. Погрібняк не знав, хто очолить групу, але робив усе бездоганно. Не знав він і того, що очолити групу доведеться йому самому, що проіснує вона до болю мало і що згодом дуже важко буде встановити про її діяльність, бо всі документи гестапо знищить, не зостанеться й свідків...

А подумав Погрібняк зараз про те, що якби йому випало лишатись у підпіллі, він хотів би мати собі за помічників таких ось людей, як Аня, — розумних, відданих справі, загартованих. Щоправда, один такий помічник у нього буде — прокурор району Дмитро Кадинський, двадцятичотирирічний комсомолець...

— Андрію Андрійовичу, а як поживає Кадинський?

— Кадинський? Нічого поживає. Тямущий юрист. Хоч і не всім до вподоби. Та що вдієш? Така в нього професія. А чому він тебе цікавить?

— Згадала чомусь. А цікавить... Мене всі комсомольці цікавлять.

— Хороший хлопець. Приемно з таким працювати.

— Попрацюємо ще, Андрію Андрійовичу! Життя у нас ще он скільки!

Але їм так і не довелося працювати разом.

Група, очолювана Погрібняком, проіснувала у підпіллі всього кілька місяців і вже в грудні першого року війни за донесенням провокатора була викрита, а Погрібняка, Кадинського та їхніх товаришів було розстріляно в Цюрупинську 15 лютого 1942 року.

Повернувшись у будинок відпочинку, Аня застала своїх подруг зібраними в дорогу.

— Ви куди, дівчата?

— Хутчій і ти збирайся, Аню, — відповів за них Момотенко. — Вас відправляють далі на схід. Ми з Ганпанцуровим тимчасово лишаємося тут, у Цюрупинську, для завершення деяких справ.

Вантажились у теплушки під покривом ночі. Вибирати не доводилося: займали вагони, в яких ще кілька днів тому перевозили худобу. Ніхто їх не вичищав, а втомленим дівчатам теж було не до того.

Прокинулися на світанку. Поїзд стояв на запасній колії. На схід гуркотіли військові ешелони. Відчинили двері. Яскраве світло залляло вагон, і дівчата, дивлячись одна на одну, спочатку стримано, а потім уголос розсміялися: ну чисто тобі кочегари!

— Ану, дівчата, — скомандувала Аня, — наведемо хоч якийсь порядок. Та й самим треба хоч трішечки причепуритись, а то на люди соромно вийти.

Ешелон, у якому їхали дівчата, був одним з останніх, відправлених з Раденська на схід. Його маршрут пролягав на Астрахань. Туди за попереднім планом мали прибути й дівчата і чекати там подальших розпоряджень. Оскільки ж їх відправили так спішно й конкретно не визначили завдання, то Дівіна вирішила діяти за обставинами сама. «З Астрахані, — думала вона, — мабуть, вибратися так само важко, як і кілька днів тому з Херсона на схід». Отож, коли дісталися Донбасу, Аня рішуче сказала подругам:

— Ви як хочете, а я лишаюся на Донбасі.

Вони вийшли на пероні вокзалу в Сталіно — Аня, Міля, Оля.

Спинивши якогось хлопчину, Аня звернулася до нього: — Юначе, де у вас тут обком комсомолу?

Хлопець виявився кмітливим і досить докладно розповів, як їм дістатися до обкому.

Розділ четвертий

I Шахтарське місто жило в напруженому робочому ритмі. Хоч війна ще не досягла Донбасу, однак все було підпорядковано фронту: робота шахт, заводів, установ. Фашистські бомбардувальники навідувалися вже

й сюди. В одному з кварталів, неподалік центру, ще куріли руїни будинку. На площі Артема стояла замаскована зенітна установка.

Старенькі трамваї весело подзеленькували, і не хотілося вірити, що чисте синє небо в будь-який момент можуть затьмарити ворожі літаки, а повітря стане пружним і важким від надривного виття бомб. Однак не треба бути надто спостережливим, щоб пересвідчитись в тому, що це саме так — на вікнах білили знайомі паперові перехрестя...

В обкомі комсомолу Аня була своєю людиною. Її тут знали багато товаришів: доводилося зустрічатись у Києві, де Аня, кандидат у члени ЦК ЛКСМУ, бувала часто.

— Це що? — запитав секретар обкому комсомолу Петро Косигін. — Краща половина Миколаївського обкому до нас у гості?

— Краща чи ні, — втомлено відповіла Аня, — не в тому суть. Приймайте, яка є. Познайомтеся, товариші. Емілія Михайловська — завідувача особливим сектором обкому. Ольга Лошакова — завідувача сектором обліку. Бойові дівчата.

— Я спробую зв'язати вас з ЦК, — пообіцяв Косигін.

— Звичайно, — погодилась Аня. — Краще з Кузнецовим. А поки що дай нам якусь кімнату. І роботу.

— В обкомі, на жаль...

— Ти не зрозумів, — перебила його Аня. — Я не прошу керівної посади. Просто сидіти без діла зараз ніяк не можна. Будь-яку чорну роботу дай. На заводі, в шахті — все одно. Аби працювати, аби наблизити хоч на йоту перемогу.

— Так, так, розумію...

— Строк до завтра! — категорично заявила Аня.

Донеччани, як свого часу і миколаївці, перебували на казарменому стані. Двері обкому комсомолу не зачинялися ні вдень ні вночі. Питань було безліч — і вирішуваних, і невирішуваних, але працівники мали вислухати кожного і дати суттєву пораду. Спати доводилось уривками, багатьом — тут же, в обкомі.

Дівчат тимчасово поселили в невеличкій кімнатці, поруч із залом засідань, де ледве розмістилися одна канапа, письмовий стіл та стільці. Тут вони мали перебути ніч, а може, й не одну.

Щоб випередити дівчат, які — Аня в тому не сумнівалася — запропонують їй канапу, вона взяла слово перша:

— Кидаймо жереб!

— Який? — не витримала Оля.

— Я підкидаю монету вгору. Якщо впаде орлом — я сплю на столі, якщо решкою — на стільцях, а якщо стане руба, то канапа моя.

Дівчата спочатку не зрозуміли жарту, а потім не витримали і дружно засміялись.

— Якщо жереб, то й жереб, — зауважила по тому Міля. — Тільки давайте так: я одвернусь, Аня показуватиме на одне з трьох спальних місць, а я скажу, кому воно впаде.

Ані дісталася канапа, Олі — стіл.

Дівчата вже було приготувалися до сну, коли в двері постукали. Кинувши «увійдіть!», Аня поправила блузку, яка за ці дні досить-таки зім'ялася. «Хоч зараз не до вбрання, — подумала дівчина, — а все ж неприємно».

На порозі стояв Косигін.

— Влаштувалися?

— Краще не буває.

— Вибачайте за такий комфорт. Завтра-післязавтра, треба думати, все налагодиться.

— Не турбуйся, Петре. Самі розуміємо. Люди в гірших умовах зараз перебиваються. Самі бачили. Та ти сідай, — запросила його Аня. — Хоч коротко розкажи, що тут і як.

— Ти гадаєш, я щось знаю? Сиджу в кабінеті, відповідаю на телефонні дзвінки.

— Так уже й тільки на дзвінки...

— Сама розумієш, зведення Інформбюро зараз не дуже багатослівні.

— А сам бачив?

— Бачив. Нічого втішного сказати не можу. Відступаємо. І, мабуть, відступатимемо ще. Тривають кровопролитні бої...

— Про що ти? Ти не віриш у нашу перемогу?

Косигін подививсь на Аню, як на дитя.

— Що ти, Дівіна? Ти неправильно зрозуміла мене. Маю на увазі, що крові нам багато війна коштуватиме, а що фашиста розіб'ємо, то в цьому, напевно, й Гітлер не сумнівається, — усміхнувся Петро.

— Знаєш, Косигін, що я думаю. Поки живі наші батьки, які брали Зимовий, мерзли в окопах громадянської, ділилися останнім шматком хліба й останнім патроном, і поки живі ми, діти своїх батьків, і поки житимуть діти наші, онуки і правнуки — і так до того самого дня, коли не стане на білім світі ні фашиста, ні капіталіста, — нас нікому не перемогти. Це в крові нашої, Петре!

— Добре ти сказала, Аню. — Косигін ще кілька хвилин посидів у темряві і, попрощавшись, пішов.

На місто шахтарів упала ніч. Потомлені важким переїздом, дівчата мирно спали. Їм поталанило: цієї ночі на Сталіно не було нальоту, не завивали сирени, тому сон видався їм напрочуд спокійний, мов у дитинстві, коли набігаєшся донесхочу і мало не падаєш з ніг від втоми.

Подекуди в обкомівських коридорах ще рипали двері, але той скрип уже не зміг розбудити дівчат, і в маленькій кімнатці запала глибока тиша.

II Аня прокинулася рано. Ще тільки просинювалися вікна, а сон у неї як одібрало. Поруч тихо дихали дівчата, й Аня боялася поворухнутись, щоб не розбудити їх. Після кількох виснажливих діб вони нарешті — хай і без комфорту — спали по-людськи.

Аня лежала з розплющеними очима, і думки її полинули до батька, до сестер. Відтоді, як почалася війна, вона якось за справами обкомівськими зовсім не приділяла ува-

ти особистому життю. Та й де те зараз особисте? В кого воно є? Пригадалося, хотіла забрати до себе Анастасію, найстаршу сестру. Кімнату мала хорошу, велику. Анастасія ж в Одесі платила за квартиру бозна-які гроші. Не встигла. Війна. Повідписувала сестрам листи на самому початку війни, але відповіді так ні від кого й не одержала.

Згадала останню зустріч з батьком. Відбулася вона за тиждень до евакуації, через кілька днів після пам'ятної поїздки зі старим Войташенком та його сином, старшиною Миколою Войташенком. Ані тоді випала нагода заскочити на якусь годину до батька, у Явкінську МТС. Лаврентій Федорович Дівін працював там агрономом. Хотілося його попередити, щоб поквапився з евакуацією. Та батько заспокоїв дочку: вирішуй, мовляв, справи свого життя, а за нас не турбуйся. Якось та буде.

— Як же, тату? — спитала вона тоді.

— Все гаразд, донечко. Двоє нас: я та мачуха твоя. Сашка не рахуй — два роки мужикові. Багатства ніякого не нажили. Оце, — батько обвів поглядом кімнату, в якій справді не було на чому й окові спинитися, — все майно. Так що бідкатися нема за чим.

Батько поклав дочці руку на плече, пильно подивився в очі.

— Що ти, тату? — занепокоїлась Аня. — Чому дивишся так?

— Гарна ти в мене. З усіх найгарніша. На маму свою схожа...

— Ти не відповідь, тату.

Лаврентій Федорович повагом пройшов по кімнаті, закрив руки за спину. Став біля вікна.

Біля двору знов нетерпляче засигналив шофер.

— Я мушу йти, тату...

Батько підійшов до дочки.

— Я розумію, донечко. Ти в мене велика людина. Що ж, шкода, що так ненадовго. — І обняв Аню. — Ну, берізько моя рідна, — на очах йому забриніла сльоза, і здриг-

нувся голос, — ростив я вас по-доброму, як веліла совість і наш світлий час. Усяк було в нашій сім'ї. І нестатки не минали, й дитбудинківського хліба ви скуштували. Таке життя, доню. Як вгадаєш, де правий був, а де збочив? У розмовах усі ми герої, а коли спускаємося на землю, до пелюшок, до миски звичайного борщу, — наш героїзм десь дівається... Ну, та добре, донечко. Про що це я? Тобі ж треба їхати. Присядьмо на дорогу.

Вони присіли, й Аня за якусь хвилю встала. Підвівся й Лаврентій Федорович.

— Прощай, доню. Бачу: настав дуже відповідальний момент у твоєму житті. Нелегке випробування випало на твою долю. Настала і твоя черга бити ворога. І наказ мій батьківський один: бий же його так, як ми колись били цю погань у громадянську.

Тривога, що її прочитала в батькових очах, довго не даватиме спокою. До останнього свого дня згадуватиме цю зустріч Аня. Мабуть, тому, що була вона останньою. Тим пам'ятніша до найменших подробиць. Але тоді, на початку серпня, ні Аня, ні батько не знали, що більше ніколи не зустрінуться. Не знали й того, що батькові доведеться класити квіти на могилу дочки...

Не забуде останньої зустрічі з дочкою і Лаврентій Дівін, хоч як тяжко згадувати.

Ніхто не міг докорити йому, що любив він своїх дітей неоднаково любов'ю, що одним віддавав себе більше, іншим — менше. Він з усіма був рівний: однаково суворий, однаково лагідний. І завжди справедливий. Але так уже влаштоване життя, що люди мимоволі лагідніші з меншими: і батьки, і брати, і сестри. Аня була серед сестер наймолодшою: син Сашко з'явився на світ надто пізно — через двадцять літ після найменшої дочки, Ані. Він прийшов у це життя, коли Лаврентію Федоровичу давно вже повернуло на старість.

Дівін завжди пишався своїми дочками — вони вирости справжніми людьми. Аня ж поєднувала в собі юнацьку волю, витримку й рішучість з дівочою ніжністю, цнотливістю. От хитрощів у Ані не було. Було все, що властиве жінці, деякою мірою навіть кокетство, а що ж до хитрощів — то ні. Можливо, це сталося тому, що значну частину свого життя Аня жила при батькові, а Лаврентій Дівін завжди був безхитрісним: і коли був рядовим комунаром, і тоді, коли став агрономом — і в молодості, і в зрілому віці...

III Аня підхопилася раптово: чи то їй вчулося, чи, може, й справді пролунав десь неподалік знайомий та близький серцю шкільний дзвінок і відлунився в ранковій тиші так мелодійно, так любо, що вона підсвідомо кинулася до вікна.

— Перше вересня! — не втрималась Аня. — Дівчата! — вона розштурхала Олю та Мілю. — Сьогодні початок навчального року!

— То й що з того? — не зрозуміла спросоння Міля.

— Як що? — Аня труснула її за плече. — Та прокинись ти нарешті!

— І справді, дівчата, — схопилася схвильована Оля. — Сьогодні перше вересня!

Міля тихенько розплакалася.

— Ти чого, Мілю? — підійшла до неї Аня.

Міля схилилася подрузі на плече і кризь схлипування промовила:

— Перше ж вересня, хороші ви мої! Заборонила собі плакати, а сльози самі наворачтаються. Я завжди любила перше вересня. Діти до школи йдуть. З квітами. В усіх піднесений настрій...

— Тільки не треба плакати, Мілю.

— Та я вже й не плачу. То сльози самі...

Дівчата ще постояли обнявшись, потім прибралися і вийшли в гомінкий обкомівський коридор.

У вчорашній розмові з секретарем обкому вони так і не з'ясували, якою роботою займатимуться. Аня знала трохи Петра Косигіна, тому не дивувалася: чуйний товариш, хороший комсомольський працівник, Петро разом з тим часто зволікав з вирішенням того чи іншого питання, за що не раз його критикували. Так могло статися й цього разу. Отож дівчата вирішили не гаяти часу.

Двері приймальні були відчинені навстіж (власне, вони ніколи не зачинялися, навіть у вихідні), і Аня, котрій Оля й Міля довірили свої долі, попростувала до кабінету Косигіна.

— Ти завжди така рання, Дівіна? — перший озвався до неї Косигін.

— Спершу здрастуй! А рання завжди.

— Ох і колюча! Заходь.

IV Уже два тижні Дівіна, Михайловська і Лошакова працювали у відділі технічного контролю на оборонному заводі. Їм виділили на трьох кімнату в робітничому гуртожитку.

В обкомі комсомолу дівчат всіляко відмовляли: на цей невизначений строк можна підшукати роботу за фахом і значно легшу. Проте Аня, а разом з нею і подруги, навідріз відмовилися.

— Ти не крути, Петре, — сказала Аня Косигіну. — І на Кузнецова не посилайся. Сама з ним по телефону розмовляла, переконала. І він погодився. А ти нам шукаєш тепле місце. Негоже, товаришу секретар! Я певна, ти й сам би не відмовився попрацювати ось так, як ми. Коло живого діла. — І побачивши, як знітився від останніх слів Косигін, Аня усміхнулась: — Не треба, Петре! Ти розумієш, що я маю на увазі? Ще два тижні тому я теж виконувала важ-

ливу роботу, не заперечую. Але тут, на заводі, живе діло!

— Що ти хочеш цим сказати? — не втерпів Косигін. — Що робота в обкомі комсомолу — дитячі забави? І це кажеш ти, кандидат у члени ЦК, колишній секретар обкому?

— По-перше, не колишній, — поправила його Аня. — Мене ніхто не знімав. А по-друге, вибач, я не хотіла тебе образити...

— Та що там, я розумію, — Косигін враз охолов. — Мені вибач, що погарячкував. Якби ти знала, як хочеться на фронт, на передову!

— Тут теж фронт — даруй за банальність. Тому облишмо дискусію. Давай направлення на завод.

З 10 липня партійна організація Сталінської області приступила до всебічної підготовки відсічі ворогу. Фабрики й заводи були переведені на військові рейки. Створювалося народне ополчення. У найкоротший строк до його рядів влилося понад 50 тисяч чоловік, 20 тисяч донеччан пішли добровольцями на фронт, у тому числі близько 4900 комуністів. У Сталіно організувалися винищувальні батальйони, до складу яких увійшло 100 членів партії...

Оборонний завод, як він тепер називався, був до війни звичайним металургійним підприємством, яке випускало найрізноманітніші заготовки і навіть готові агрегати. Тепер з його цехів виходили корпуси для авіабомб, снарядів, мін та протитанкові «їжаки». Продукція далеко не найвищої категорії складності, отож не дивина, що її випуск дуже скоро освоїли жінки, старі й діти. Сюди й одержали направлення у відділ технічного контролю Аня, Міля та Оля.

Косигін привіз дівчат особисто, чим немало здивував начальство цеху.

— Приймайте, Петре Свиридовичу, поповнення, — звернувся він до майстра цеху. — Дівчата з металом справи ніколи не мали, проте не вважайте їх білоручками.

— А зараз, товаришу Косигін, — майстер, очевидно, Петра знав, — білоручку знайти не так уже й легко. Хіба що сам ворог. А люди нам потрібні, — стисло, без емоцій відповів майстер і подав дівчатам руку. — Іванов. — Відрекомендувавшись, однак, усміхнувся у вузеньку щіточку вусів. — На прізвище не зважайте, що хрестоматійне. Не сам вибирав. — І закінчив так само коротко. — Ближче познайомимося на роботі. Прошу. — І, не сказавши більше жодного слова, повагом пішов у цех.

— Ні пуху! — усміхнувся Косигін.

Він уже зібрався був іти, але раптом повернувся.

— Вибач, Аню, я забув. Сьогодні вранці я розмовляв з Кузнецовим. Він побажав вам успіху, всім трьом.

— І все? — якось байдуже запитала Аня.

— Так... це-е-е... в-все-е, — розтягуючи слова, стелув плечима Косигін. — А що?

— Так, нічого. Я про те, що Кузнецов міг би бути багатослівнішим. А втім, вибачаю йому. В нього турбот значно більше, ніж у нас. Так що бувай.

Косигін, залишивши дівчат, почувався якось непевно. Ні, не тому, що вони стали до чорнової роботи. Кожна людина, якщо виникне така потреба, повинна вміти робити все — в тому Петро був переконаний. Він потерпав за інше: знання і досвід комсомольських працівників не мали практичного застосування. А як би вони прислужилися, скажімо, при підготовці бійців протитанкових загонів, яких у місті за дорученням ЦК ВЛКСМ утворено три, а ще дватри буде організовано найближчим часом. Можна було б їм попрацювати і в спецшколі — там навчаються інструктори-підпільники та партизанські керівники. Однак — і цього Косигін Дівіній не сказав — Кузнецов категорично заборонив йому направляти дівчат у будь-яке інше місце, крім заводу. Навіть якщо б вони на тому наполягали.

Косигін, звичайно, не знав і не міг того знати, як не знала й не могла знати Дівіна, що рівно через рік вона закінчить таку спецшколу.

А зараз Петро Косигін сидів у машині, весь заглиблений у свої думки. Коли машина зупинилася біля сірого триповерхового будинку і водій стиха мовив «приїхали», він неквапно вийшов з машини, причинив дверцята і піднявся крутими сходами до парадних дверей. Від учорашнього дня тут містився штаб 383-ї стрілецької дивізії, яку формували колишній гірник, нині комдив К. І. Провалов, комісар М. С. Корп'як та начальник штабу П. І. Скачков. Саме ця дивізія буквально за місяць з лишком стане прекрасним бойовим формуванням і успішно громитиме ворога. Лише з 15 по 22 жовтня дивізія знищить понад п'ять тисяч ворожих солдатів та офіцерів, близько 30 танків та багато іншої бойової техніки.

Косигін ішов сьогодні до комдива з твердим наміром поговорити остаточно про те, щоб він узяв його до себе на будь-яку партійну роботу, бодай замполітом роти. Косигін кілька разів дзвонив Провалову, однак той або відмовчався, або віджартовувався. Петро вирішив з ним зустрітися особисто. Але й сьогодні йому не судилося поговорити: начальство виїхало за місто на тактичні навчання.

Він повертався в обком сердитий на самого себе: до цього часу так і не домігся, щоб його відправили на фронт. «Чи я гірший від інших? — розмірковував Петро. — Мені ж перед товаришами совісно. Хіба можна змиритися з тим, що такий здоровань роз'їжджає на машині або засідає в кабінеті й дає вказівки! Ще й Дівіна туди ж: тут теж фронт! Сам знаю. Але я волів би бути не тут, а там. Ото й уся різниця. Так було б справедливо. Гм, а чого це Кузнецов так опікає Дівіну? Навіть застеріг: ніякої самодіяльності. На завод, у школу — будь ласка! Тільки не на фронт. Чому? А власне, яке тобі до цього діло, Косигін? Багато знатимеш — скоро постарієш. А тебе, як здається, такий варіант влаштовує щонайменше!» Останні слова він вимовив, мабуть, уголос, бо водій запитально озирнувся і, зрозумівши, що звертаються не до нього, далі впевнено вів машину.

Приїхавши в обком, Косигін через годину-півтори по-дзвонив на завод, поцікавився, як прийняли дівчат.

Трубку взяв Іванов.

— Усе в порядку! — пробасив небагатослівно. — Ведмедя на велосипеді вчать їздити. А вони ж люди. До вечора півділа знатимуть. Тямущі дівчата.

— Спасибі вам, Петре Свиридовичу!

— А мені за що? Будуть тямущі контролери — вам спасибі скажу. Бо снаряди хоч і поганюча штука, але ж на погань робимо, то треба, щоб надійно...

Розділ п'ятий

І Дівчата приходили додому, як і йшли на роботу, разом із сутінками. Дні все коротшали, стояла друга половина жовтня, і сутінки все густішали.

Телеграфний стиль повідомлень Радінформбюро, як і на початку війни, давав лише підставу для роздумів, коментарів, як правило, не було, і люди вже почали втомлюватися від одного й того ж: «Наші війська залишили... У тяжких боях... при переважаючих силах противника...»

— Доки вони йтимуть, дівчата? — питала, ні до кого не звертаючись, Оля, вмотившись з ногами на ліжку й закутавшись у теплу хустку. Осінь хоч і неглибока, але ночі були вже холодні.

— Аж поки не спинимо, — відповіла їй Міля.

— Заспокойся, Олю. Міля тобі цього не скаже. — І, застерігаючи подругу від можливого запитання, продовжила: — Я теж не скажу. Про те можеш дізнатися хіба що в нашого командування.

І Аня підсіла до Олі, обняла її за плечі і провела пальцем по губах, як дитині:

— Заспокойся. Все буде добре. І це залежить від нас з тобою також. Зараз, наприклад, важливо відпочити, щоб завтра бути на роботі у повній бойовій формі.

Завод працював напружено, як ніколи. За мирного часу, здавалося, він би не витримав такого шаленого темпу, але зараз ішла війна, і витримати його треба, інакше й не могло бути. Це розумів кожен.

Аня перевіряла чергову партію корпусів для снарядів 45-міліметрових гармат і розмірковувала, що подумки вона давно вже розмежує час і події на «до війни» і «під час війни». Причому оте «до» здавалося їй тепер таким далеким. А минав лише четвертий місяць війни, як люди почали жити за новим відліком часу.

Штангель-циркуль несподівано вільно обійняв черговий корпус, Аня подивилася на помітки — чи не збилися, перевірила ще раз. Корпус таки бракований.

До її столу підійшов майстер.

— Що тут у вас, Дівіна? Чому продукцію затримуєте?

— Ось, — Аня подала йому штангель-циркуль. — Подивіться самі, Петре Свиридовичу. Тут на цілий міліметр менше допуску.

— Яка зміна? Так... — Іванов рвучко пішов у цех.

Бракоробом виявився шістнадцятирічний підліток, ще зовсім хлопчик. Він винувато шморгав носом і витирав замасненою рукою сльози.

— Я ж хотів як краще. Три норми дав. — Він благально подивився на Аню. Їй самій було ніяково перед хлопцем і жаль його, та що вдієш.

Петро Свиридович стояв мовчазний і похмурий. Він то знімав окуляри, то знов їх одягав, нарешті дістав зім'яту цигарку, запалив.

Горе-токарь колував носком черевика бетонну підлогу.

— Що ж мені з тобою робити, спеціаліст? — Слово «спеціаліст» Іванов вимовив з притиском, зневажливо. — Ти розумієш, що ти накоїв?

Хлопець раптом посмілішав:

— Подумаєш, ну догану мені чи що там у вас... — І він незалежно дістав тютюн.

Старий майстер скипів:

— Догану, кажеш? Ах ти, сучий сину! Моя б воля, я таку тобі догану написав би, що тижнів зо два ти обідав би стоячи. Та час тепер воєнний. А може, ти диверсант?

— Я — диверсант? — вигукнув ображено хлопець. — Та що ви, дядьку Петре?

— Я тобі, може, й дядько Петро, а може, й ні — то справа другорядна. І про це ніхто ні тебе, ні мене не питатиме. А якщо й спитають, не дошукуватимуться, чий ти племінник і чий я дядько. Війна зараз, втямив, дурню!

Тільки тепер хлопець зрозумів усю складність свого становища. Від його сміливості не лишилося й сліду.

Аня вирішила втрутитись у розмову, надто жаль їй було хлопчину.

— Петре Свиридовичу, а не можна якось залагодити? Хлопчак же.

Майстер, гнівно розтоптавши цигарку, рушив до цеху, кинувши на ходу:

— Брак — до ливарного, Володьку (Аня зрозуміла, що це стосувалося хлопця, який «запоров» заготовки) — у вантажники. А там побачимо...

За ці два тижні, що Аня пропрацювала на заводі, вона прониклася глибокою повагою до старого майстра. Війна взагалі оголила людей. В одних чітко виявилися найкращі риси характеру, в інших — гірші. Хоч ми й ходимо по одній землі, їмо один хліб, а є люди погані, і є люди хороші. Петро Свиридович, звичайно ж, належить до хороших. Інший не взяв би на себе відповідальність за хлопця, а Іванов узяв. Шню, казав, йому намилили, та хлопця все ж не дав під удар. Мале ще, дурне. За рекордом погналося.

День сьогодні був хоч і напружений, однак Аня стомила менше, ніж звичайно. Можливо, на неї чудодійно вплинула сонячна погода, від якої у цехах аж посвітлішало. В хорошому настрої зайшли за нею і дівчата. Вони зав-

жди ходили додому разом. Їхнє помешкання було досить далеко від заводу, і добиратися їм доводилося пішки.

Вони йшли, час від часу перемовляючись, коли це з природою лісоструги на них вискочило двоє хлопчаків років п'ятнадцяти-шістнадцяти. Брутально лаючись, вони стали вимагати у дівчат гроші, годинники. Дівчата розгубилися. Таке з ними сталося вперше. Поки опам'яталися, один з грабіжників вирвав у Олі сумочку. Дівчата боронилися, як могли. Тільки Аня стояла заціпеніла і не могла ступити й кроку. Але заціпеніння минулося так швидко, як і прийшло, і Аня — вона й сама здивувалася, де взялося стільки ненависті в її голосі, — сказала притишено, але так різко і страшно, що в самої мурашки по тілу побігли:

— Ах ви фашисти! Та я вас оцими руками душити буду! Ах ви гаспиди! — І кинулася на хлопців.

Ті спочатку отетеріли, а потім, облишивши дівчат, чимдуж кинулися навтікача.

...Дівчата спочатку й самі побоювалися глянути Ані в очі — така в них зачалася ненависть — і йшли додому, хоч і разом, але трохи оддалік.

Аня не могла заспокоїтися. Вона знала, що й за мирного часу глухими місцями ходити вночі не дуже безпечно. Але ж зараз війна! Люди повинні бути як одна сім'я!

II Ворог наближався до Сталіно. У західних районах уже господарювали фашисти. Повідомлення, що їх одержували від цивільного населення і від поранених бійців та командирів, були невтішними. Здавалось, що ворог сильніший, причому сильніший набагато, ніж про це гадали у перші дні і тижні війни. Незважаючи на жорстокий опір радянських військ, фашисти де швидше, а де повільніше, все ж просуvalися вперед.

Партійні та комсомольські організації Сталіно готувалися до боротьби з ворогом у підпіллі. Було організовано п'ять підпільних райкомів, одинадцять партосередків.

З партійно-комсомольського активу створено партизанський загін, який згодом, після тяжких боїв, пройде 700 кілометрів по тилах ворога і з'єднається з партизанами Сабурова.

У ці дні, працюючи на заводі, нерідко по дві зміни, Аня все ж знаходила час для зустрічі з кращими людьми Сталіно, які згодом вестимуть відчайдушну боротьбу з фашистами...

Найбільше Ані запам'яталася розмова з учителем Сталінської середньої школи № 68 С. Г. Матьокіним. У школі він викладав історію, був людиною високоосвіченою і високоідейною. Можливо, відвертості їхньої розмови сприяло те, що і Матьокін, і Аня були вчителі, можливо, схожість доль... Все ж головне інше: цілеспрямованість характерів, упевненість у своїй силі, незбориме прагнення завжди бути на передньому краї боротьби.

Матьокін сказав тоді Ані: «Знаєте, Анно Лаврентіївно, я от зараз шкодую про одне: що не член партії. Хоч глибоко переконаний у тому, що в нас у десятки разів більше комуністів за переконанням, ніж перебуває на обліку. До таких відношу й себе. А все-таки жаль...»

Згодом С. Г. Матьокін очолив одну з підпільних організацій Сталіно і встиг багато зробити за недовгий час свого керівництва. Підпільники випускали й розповсюджували листівки, здійснювали розвідку та диверсії. У серпні 1942 року Матьокін був заарештований за доносом провокатора, а 7 жовтня, так і не домігшись від учителя жодного слова, його скинули у стовбур шахти...

У місто щодня прибували ешелони з пораненими і підрозділами, які відправлялися на формування. Якось, ідучи з заводу, Аня несподівано зустрілася з водієм, з котрим їздила колись (як війна спресовує і розтягує час!) вручати подарунки нашим бійцям під Вознесенськ.

— Петре Харитоновичу! — радісно кинулася до старого Аня.

Войташенко спинився, озирнувся навкруг. Нікого, крім нього самого й Ані, не було.

— Ви мене, дівчино?

— Не впізнали. Негарно так, Петре Харитоновичу! — присоромила свого колишнього попутника Аня.

— Чекай, чекай, — наморщив чоло Харитонович, а потім, по-баб'ячому сплеснувши руками, розтяг губи в посмішці. — Секретар обкому? Якими судьбами? Здрастуй, дорога дівчино! — Старий несподівано для самого себе розчулився. Їх зв'язувало дуже багато, незважаючи на коротке знайомство. І якщо для Ані та зустріч і та подорож були пам'ятні назавжди своєю небезпекою, то для Войташенка вони значили більше: у тій подорожі він втратив сина. Третього сина, останню свою надію. Він обняв Аню, по-батьківському поцілував, і сльоза мимоволі скотилася йому по щоці.

Аня не заспокоювала його. Вона розуміла Войташенка. Але втішання вважала зайвим.

Старий нарешті заспокоївся, шкарубкою долонею витер непрохану сльозу, усміхнувся. Поліз за кисетом.

— Яким ви побитом сюди, Петре Харитоновичу?

— Багато розказувати, дочко, мало слухати. Як наші прийняли бій під Вознесенськом, я тоді був у Миколаєві, пробитися до своїх не зміг, воював в іншій частині. Під Херсоном поранило, легко, правда, знов у бою побував, а тепер ось сюди, на формування...

— А Миколаїв... Як його боронили?

— Я ж не полководець, доню. Шофер я. Ото уся стратегія і тактика, що з кабіни. Добре боронили, доню. І ми, військові, і ваші цивільні. Багато народу пішло добровольцями в армію, в народне ополчення. Моряки Дунайської флотилії багато нам допомогли, без них, не знаю, як би й обійшлися. Прикрили наш відхід. Що ще можу сказати? — швидше виправдовуючись, ніж запитуючи, сказав Войташенко. — Ну, а твоя доля як склалася? Де ти зараз?

— На заводі.

— Що ж так? Зняли, чи що?

— Та ні, не знімали. Тільки де він зараз, наш обком?

— І то правда, — зітхнув Войташенко. — Далеченько ми вже забралися. На Москву пре, клятий фашист, на Донбас добирається...

— Спинимо, Петре Харитоновичу! Обов'язково спинимо!

— Та я не про те, що спинимо. Інакше й жити не варто, як не спинити. Тільки ж задкувати соромно. Ну, хай мені, старому, ще туди-сюди: в сірка очі позичиш та й दिвишся на людей. А молодим?

— Переборемо якомсь сором...

— Ну, ну, не ображайся, Аню! — Войташенко, як батько колись, поклав дівчині руку на плече. — Я не звинувачую ні тебе, ні солдатів наших, ні командирів... — Сказав це та й замовк, пошкодувавши в думці, що й так зайшов у своїй розмові далеко.

Аня зрозуміла його настрій, тому спитала про інше:

— Вже одержали призначення, Петре Харитоновичу?

— Ага, одержав. У господарство Провалова. Прізвище мені не подобається, — пожартував Войташенко. — Краще б Перемогов або щось подібне.

— Саме прізвище нічого не варте. Провалов хороший командир. Колишній гірник.

— Та ну? Повезло, значить? І на тім спасибі. За добре слово. Хороший командир у бою — це вже півділа. На собі відчув.

Ані було вже незручно, що їхня розмова так затяглася на вулиці, вона бачила, що Войташенко вкрай стомлений, тому запропонувала йому зайти до них у гуртожиток, відпочити, посидіти за склянкою чаю.

— Спасибі, доню, великодушно. Але не можу. Я й так затримався.

Коли Аня повернулася додому, дівчата вже приготувалися до сну. Вони лягали тепер рано, щойно прийшовши з

роботи, помившись і сяк-так поївши. З останнім — їжею — було зовсім погано, проте ніхто не ремствував. Однак сьогодні Аня відчула себе як ніколи голодною. Тому перше, що вона зробила, — підняла кришку на каструльці з картоплею, звареною в мундирах.

— Чого так довго, Аню? — запитала Міля.

— Знайомого зустріла. Пам'ятаєте, я розповідала вам про поїздку до Вознесенська? Так от зустріла того шофера. — Аня говорила швидко і не по порядку, апетитно жуючи зварену ще вчора картоплю.

Дівчата сприймали її розповідь як найдорожчу звісточку про отчий дім, про рідне місто, хоч сам Войташенко пішов з Миколаєва, власне, слідом за ними, нічого особливого не розповів, але тут важило не те, що розповів, а те, хто розповів.

III День за днем минали, мов у калейдоскопі. Ворог підступав усе ближче й ближче. Починалась евакуація. Але підприємства ще працювали. Фронту потрібна була зброя, і трудящі її давали. Стільки, скільки могли, і навіть більше. Однак той день, коли й заводи мали залишити місто, настав. Небажаний, безрадісний.

Того дня дівчата прокинулися незвично рано і на завод пішли ще задовго до початку зміни. Вони йшли на роботу з двояким почуттям: завод евакуюється на схід, на Урал, і їхня одноманітна робота у відділі технічного контролю нарешті скінчиться. Аню, з одного боку, це втішало: можливо, стане до справжнього діла. І разом з тим собі заперечувала: а хіба ось тут, у тилу, робота старих, дітей, жінок та інвалідів не фронт? «Ти не права, Дівіна, ти просто ще дівчисько, а не зріла людина», — так у думках картала себе Аня, але розуміла, що лукавить сама перед собою і подумки прагне якнайшвидше потрапити на фронт, на передову.

«А хіба туди не хочуть десятки, сотні тисяч таких, як

ти? Хіба мало дівчат і юнаків оббивають пороги військових комісаріатів та комендатур? Хіба мало їх проситься у військовій госпіталі на найтяжчу роботу? А ти згадай Петра Косигіна, який виступав недавно на заводі. Він щойно прибув з передової і привіз таким, як ти, велике солдатське спасибі за снаряди і міни, а ще передав прохання: давати побільше таких снарядів і мін».

Дівчата пройшли через прохідну в цех. Петро Свиридович зустрів їх біля своєї конторки.

— Чого так рано сьогодні, комсомол? — спитав турботливо. — Поспали б ще.

— Не спиться чогось. Та й який зараз сон?

— І то правда. Не до сну нам тепер і не до відпочинку. Аж до самої переможної години. Тільки чи діждусь я її?..

— Діждетесь, Петре Свиридовичу! Обов'язково діждетесь! — запально стиснула руку Іванова Оля. — Як же інакше! Та це було б вищою несправедливістю... — І, відчувши, що й так сказала зайве старому, хворому майстру, замовкла.

— Дай боже! — пробасив старий, не звернувши уваги на останні Оліні слова, і знітився тепер сам. — Ти диви, — сховав посмішку у вусах. — Бога згадав! То, даруйте, за звичкою...

— А ви не вірите? — насмілилась Міля, яка до того ніколи не починала розмови з майстром перша. Не знати чого, вона боялася його, мов школярка.

— Як тобі сказати? Я думаю так, що в нього ніхто, коли подумає як слід, не вірить. Але коли потрапляє в скруту, то, дивись, і згадає. — Петро Свиридович на хвилину замислився і продовжив: — Лежиш, було, в окопі проти германця, а він, сволоцюга, даруйте на слові, гатить безперестанку, і дивуєшся: чи в нього ті снаряди як ото огірки ростуть, що не шкода? А ми проти такої сили з трьохлініями — та й то не в кожного були — і берданами. Цар-батюшка, спасибі, ікони прислав. Для підняття бойового духу. Тільки що з тієї ікони за користь? На дрова й то шко-

да — хтось же малював, труд свій вклав, а рукотворну річ на дим пускати негоже. То ми ними окопи обставляли. Правда, як відступали, лишили. Куди з іконою? Германцям же наш бог вроді ні до чого, то вони їх і попалили. Кажуть, каша на вогнищі з лику божого не підгорає і пахне гарно.

Старий майстер посмикав себе за вус, скрутив козячу ніжку, але не запалив.

— Сила в германця велика, — провадив він повагом. — Тільки дурна якась сила. Як ото чорторий. Не розбирає, що хапа: чи то тріску, чи й цілого дуба. Подужає чи ні, аби вхопити та крутити. Так і Гітлер. Чого йому треба? Сидів би собі спокійно, не чіпав би нікого, так ні ж, крові в нього поганой багато. Ну, що ж, пускали їм кров, ще пустимо. Заліз тільки далеко. Людей багато перевів. От у чім біда...

Петро Свиридович раптом замовк. Він і сам засоромився своєї красномовності — в житті так багато не говорив за один раз. А не втерпів запитати:

— Ви там, дівчата, до начальства ближче. Що нового чути з фронту? Може, щось, крім повідомлень Радінформбюро, чули? Бо до тих повідомлень додумувати багато треба, а я чоловік не дуже в таких ділах тямущий... Га?

— Нічого не додамо, Петре Свиридовичу. Не знаємо, — відповіла за всіх Аня.

— Що ж, не знаєш, то й не знаєш, — образився старий майстер. — Хай буде так.

— А чому в цеху така тиша? — Аня тільки тепер зрозуміла, що неспроста Петро Свиридович теревені править: такого за ним не водилося.

— Відпрацював цех! — важко видихнув старий. — Усе. Завод відпрацював. О восьмій почнемо евакуацію обладнання. Власне, — він показав на під'їзну колію, де почмихував парою старенький локомотив, — уже почали.

Хвилину-другу всі стояли мовчки. На завод сходилися робітники, озброєні кайлами, ломачами...

— Бувайте здорові, дівчата. Спасибі за труд...

— Що ви, Петре Свиридовичу! Це вам спасибі, що навчили нас хоч якомусь военному ремеслу.

— За таке гріх дякувати. Бодай би його ніхто не знав, такого ремесла! — Майстер обняв дівчат по черзі, легенько притиснув кожну до своїх старечих грудей: — Щастя вам, діти! Я іду з заводу. Тут без мене обійдуться, а з міста я нікуди не поїду...

І він пішов не озираючись через широкий заводський двір, куди заїжджали автомашини, йшли люди.

Паровоз, сторожко крадучись, заїхав у відчинені ворота цеху.

Частина друга

В ПАРТИЗАНСЬКИЙ КРАЙ

Розділ перший

І Зведення Радінформбюро були скупими й тривожними. Незважаючи на те, що воїни Червоної Армії билися героїчно, стояли на смерть, захищаючи рідну Батьківщину, ворог все ж просувався вперед. Жодного клаптика землі не дісталось ворогові без крові. Мине небагато часу, й фашистські генерали відзначать для себе: Одеса, Севастополь та Київ були початком їхнього розгрому й одним з найважливіших етапів нового становлення Червоної Армії, бо її воїни за короткий строк набули величезного досвіду ведення війни проти гітлерівської Німеччини, знаходили в її бойових порядках все більше й більше вразливих місць. І в ці тяжкі для радянських людей дні, коли в кожен дім якщо не прийшла, то могла прийти страшна звістка, все ж кожний

чесний громадянин пильно стежив за тим, як відчайдушно б'ються наші моряки, був і думками і серцем разом з ними...

Аня дуже незатишно почувала себе на Уралі, куди прибула разом з подругами та деякими товаришами по роботі на оборонному заводі в Сталіно. Сталося так, що їхній завод і практично весь його колектив евакуювався на Урал. З одного боку, Аня була засмучена: як-не-як за той короткий час, що вона разом з Олею та Мілею працювала на дев'яносто восьмому заводі, встигла зріднитися з його колективом, багато чого навчилася, багато чого зрозуміла; з іншого — новизна бачилась їй у кращому тим, що нові обставини, можливо, поставлять перед нею нові випробування.

Однак усе стало на свої місця — і Аня, і дівчата знову прийшли у відділ технічного контролю, і майстер тут був схожий на Петра Свиридовича Іванова, тільки молодший, і звали його Борис Андрійович Лабухін. Зустрів він їх привітно, зайвих запитань не задавав, спитав лише, як влаштувалися з житлом. Оскільки це питання було вирішено ще вчора з допомогою колег з обкому комсомолу, то майстер зауважив, що розкачуватися їм не доведеться — не той тепер час, — і запропонував одразу ж приступити до роботи.

Знову потяглися довгі одноманітні дні. І ще гостріше постало перед нею питання: бути чи не бути їй на фронті, де зараз тривають тяжкі бої, особливо під Москвою. У ці дні, здавалося, ні пронизливий холод, ні нестатки, ні голод не зачіпали Аню. Нічого цього вона просто не помічала, не думала про це, тільки схудла, риси її обличчя загострилися. Вона мовби скам'яніла, і якщо було в неї просвітління на душі, то це тоді, коли під Москвою наші війська розгромили ворога.

Того дня дівчата мов на крилах летіли додому. Заходилися готувати вечерю. Повитягували з усіх пакунків і торбинок усе, що було, і влаштували справжній бенкет.

— А що, дівчатка, — просвітліла Оля, — стіл у нас сьогодні — позаздрити не гріх.

— Не вистачає тільки шампанського, — замріяно підхопила Міля. — Я обожнюю шампанське!

Кажучи відверто, Міля дещо перебільшувала своє ставлення до вина. Піла вона його вряди-годи, просто не визнавала святкового столу без шампанського.

Звичайно, важко собі уявити, де могло б узятися шампанське тут, але... воно все-таки з'явилося!

Дівчата мов зачаровані дивилися на Аню і не могли нічого збагнути.

— Звідки? — тільки й спромоглася вимовити Міля.

— Аню, ти золото! — заплескала в долоні Оля.

Аня незворушно поставила на стіл вино і підморгнула змовницьки:

— Наркомівське!

Оліні очі округлилися, Міля недовіжливо подивилася на подругу.

— Добре, добре, не буду вас мучити. З Миколаєва шампанське. З дому привезла.

— З Миколаєва? — в один голос здивувалися дівчата.

— Так, — просто відповіла Аня. — Дала собі слово, що прибережу цю пляшку до перемоги. А сьогодні ж перемога, любі мої! Перемога! Кінець тепер Гітлеру! — Аня підсунула пляшку до Мілі. — Давай, Михайловська, — жартома на прізвище назвала її Аня. — Любиш шампанське — відкорковуй!

— А може, ти? — Міля подивилась на Аню, як на старшу, хоч вони й були ровесницями.

— Давай, Мілю! — підбадьорила її Аня. — Господиня ти з нас усіх найкраща, тобі й верховодити.

На таку пропозицію Міля пристала охоче, бо свої кулінарні успіхи розцінювала дуже високо.

Корок, як і належить у таких випадках, гучно вистрілив у стелю, і давчата аж здригнулися, а потім, глянувши одна на одну, якимось нервово засміялись.

— Що ж, хай і цей наш мирний постріл б'є по ворогові, — сказала Аня. — Хай знає ворог, що не буде йому

супокою на нашій землі. — За нашу перемогу, дорогі мої!

Дівчата випили пінявий напій, і від незвички, а швидше виснаженості організму, хміль швидко заповонив їхній мозок.

— Е-е-х, як до війни! — протяжно мовила розчервоніла Міля. — Чесне слово, дівчата, як до війни!

— Що — рожеві кола попливли? — не втрималася, щоб не вколоти, Оля, відчуваючи, що райдужний настрої заволодів і нею.

Аня дивилася на дівчат, і їй було трішечки сумно за них, а ще — жаль: у них промовляли найкращі почуття, й опанувати себе вони не могли.

Хміль обійшов її, лишивши тільки терпкуватий присмак вина, зробленого з їхнього південного винограду, і серце їй защеміло за рідним краєм.

— Ну, що, подружки, — звернулася до дівчат Аня, — ще по одній — за те, щоб наші хлопці добили Гітлерюгу?

— Мабуть, досить, — невпевнено прошепотіла Міля.

— Е-е-х, слаба ти, а ще проголошувала тости! — спробувала заперечити їй Оля і знову взяла пляшку. — Давай, Аню, за нашу перемогу.

Аня бачила, що Олі досить і того, що вона випила, але не перечила: сьогодні справді свято.

— Будьмо, дівчата! — промовила несміливо. — За перемогу!

Вони випили в цілковитій тиші. Закусювали перловою кашею, і цей харч у даний момент їм був найсмачнішим, найжаданішим, як смажена картопля в студентські роки.

Вони сиділи за спорожнілим столом, захмелілі, але невеселі, бо розуміли, що перемога під Москвою — це ще не повна перемога над ворогом, але вони свято вірили, що наш народ нескоримий, і якщо десь у глибині душі кожної з них закрадався сумнів, то вони відкидали його, бо віра їм сьогодні була потрібна над усе. Бо інакше вони не мислили свого життя, не мислили самих себе.

— Давайте спати, дівчата! — загадала Аня за звичкою, що виробилася за ці місяці їхнього спільного життя. — Завтра на роботу. Під Москвою ми дали гідну відсіч гітлерюгам, абе бити їх ще довго. Сили треба берегти. А у нас їх, судячи з сьгоднішнього вечора, не так уже й багато.

Дівчата почали готувати постіль. Про стіл наче всі забули — і не тому, що лишали брудний посуд на завтра. Просто не хотілося псувати враження від святковості цього дня, від — нехай і щонайменшої — причетності до перемоги наших воїнів.

II Аня просилася на фронт. Оббивала пороги обкому комсомолу, писала в ЦК. Ніхто їй нічого конкретного не казав. «Працуйте, ми пам'ятаємо про вас», — була відповідь.

«Вам легко пам'ятати», — думала Аня. Але вона помилялась. Ні, не легко було тим, хто вирішував у ці дні і її долю, і таких, як вона...

Якось у другій половині дня до неї підійшов Лабухін.

— Давайте за вас подивлюсь, Аню, — сухо промовив. — До телефону вас. З обкому комсомолу.

Аня швидко підійшла до апарата.

— Слухаю... — тільки й змогла вимовити. В її уяві постала передова, про яку вона мріяла так багато днів і ночей:

— Товаришко Дівіна, — заговорила телефонна трубка. — Вас на сімнадцяту годину запрошує перший секретар обкому комсомолу. Доведіть до відома ваше начальство, хай вас підмінять. Бажано також, щоб вам підшукали заміну. Можливо, ви не повернетесь на завод.

Аня спробувала щось запитати, але трубка відповіла короткими гудками.

Відчуваючи неймовірну тяжкість у всьому тілі, вона підійшла до майстра.

— Борисе Андрійовичу, — промовила відчужено і сама злякалася свого голосу, потому, опанувавши себе, сміливо глянула майстрові в очі. — Я мушу бути в обкомі комсомолу...

Лабухін сприйняв це спокійно, не виказуючи ні поглядом, ні порухом свого ставлення до такого повідомлення, сказав лише:

— Мусите, то йдіть... Вас підмінять...

— Я, можливо... — спробувала повести було мову далі дівчина...

— Я розумію. Не ви перша, не ви остання... На жаль. — Майстер пильно подивився на Аню, і в його очах вона прочитала осуд. Ані стало ніяково за ті слова, що їх сказала Борисові Андрійовичу, і вона знітилась. А він, побачивши її стан, сказав просто: — Я з самого початку зрозумів, що ви ненадовго, у мене такі були...

Аня любить точність. Не запізнювалася сама і неприязно ставилася до тих, хто не приходив на призначену годину. Але й не приходила на виклик раніше. Цього разу вона зробила виняток: прийшла в обком на цілих півгодини раніше і тепер нервувала в коридорі. Час для неї зупинився. Зараз мала вирішитися її доля. Несподівано її покликали.

— Здрастуй, Дівіна! — підвівся їй назустріч ще молодий, але вже з першою сивиною, чоловік. — Сідай. — І він широким жестом показав Ані на стілець напроти.

Вона присіла.

Молодий чоловік уважно розглядав Аню, в його погляді можна було прочитати: «Цікаво, чи підтвердиться те, що про тебе говорили?..»

Аня витримала погляд. І тепер уже сама роздивлялася. Акуратний, чисто виголений, краватка пасує і до піджака, і до сорочки. В жестах, рухах, погляді, локанічній мові вчувалося, що людина ця впевнена в собі, сильна, вольова. Аня подумки порівняла його з Удовицьким і Калеником. Ні на одного, ні на другого він схожий не був. Однак у всіх трьох було щось спільне. Важко сказати, що саме. «Звичай-

но ж, упевненість у собі, — нарешті визначила Аня. — Упевненість, а не самовпевненість».

Після паузи молодий чоловік, не підводячись, просто сказав Ані:

— Будьмо знайомі, Анно Лаврентіївно. Мене звати Віктором Петровичем.

Прізвища він не назвав. Аня й не наполягала на тому. За нинішнього часу, Аня це розуміла, не всім і не завжди обов'язково відрекомендовуватись повністю. Тому вона сприйняла це як звичне.

— Мені доручено з вами переговорити, Анно Лаврентіївно. Ким доручено? Секрету в цьому немає. Секретарем ЦК ЛКСМУ Кузнецовим. До речі, привіт вам від нього і найщиріші побажання.

Аня увесь цей час мовчала, не зронила й слова. Вона боялася сполохати свою довгождану мрію. «Нарешті. Нарешті!»

Між тим Віктор Петрович продовжував:

— Бачте, Анно Лаврентіївно, в чому справа... — По всьому було видно, що йому нелегко дається сьогоднішня розмова, й Аня насторожилась. Помітивши переміни в Ані, Віктор Петрович із задоволенням про себе відзначив: «А ця Дівіна молодець. Від неї нічого не приховаєш». І рішуче закінчив:

— Отже, справа в тому, що вас, Анно Лаврентіївно, є пропозиція направити в один з радгоспів.

— Куди? — не зрозуміла Аня. — В який радгосп?

Вона відчула, що земля йде в неї з-під ніг, проте цього разу стрималась. Та Віктор Петрович помітив і це Анине хвилиenne замішання. Усміхнувшись щиро й невимушено, він додав:

— Хіба вам не все одно, в який радгосп?

— Не жартуйте, будь ласка. — Аня вже говорила спокійно.

— А я й не жартую, — довірливо сказав Віктор Петрович. — Сподіваюсь, що це ненадовго. Але рекомендація на-

правити вас у радгосп не підлягає обговоренню. Можу побажати лише успіху.

Аня не знала і не могла знати тоді про те, що її старанно готували до роботи в тилу. Передумовою такої підготовки була робота на оборонному заводі, а згодом — на селі. Товариші, які займалися цією справою, повинні були передбачити всі можливі варіанти діяльності її в підпіллі. Не виключено, що їй доведеться легалізуватись у якомусь місті — і тут знадобилися б навички, набуті на заводі, а якщо випадде оселитись у селі — тут також досвід потрібен. На той час у штабі партизанського руху в Москві, у відповідних службах, що керували підпільною роботою в тилу ворога, вже було узагальнено перший досвід підпільників і зроблено відповідні висновки, враховано все позитивне та негативне у постановці такої роботи. А підпільник за законами війни — той же сапер, якому дано помилитися тільки один раз... ЦК не міг безпідставно ризикувати такими людьми, як Дівіна. Тут треба зважити всі «за» і «проти». Не для рядової роботи готували Дівіну — на секретаря підпільного обкому комсомолу. І Кузнецов, і його товариші знали, що Дівіна хороший працівник, але малодосвідчений. А тут не досить однієї відданості справі.

III Аня прийшла з обкому ще більш замкнутою, як була. Вона ніяк не могла признатися самій собі, що її забуто, що її посилають на другорядну роботу, що, зрештою, її досвідом, її авторитетом ігнорують.

Вона мовчки роздяглася, за усталеною звичкою підійшла до умивальника, освіжилася холодною водою і запитально глянула на дівчат. Однак ті вже чекали її відповіді.

— Що сталося? — занепокоєно торкнула Аню за рукав Оля. — Погані вісті з фронту?

— З фронту?.. — задумливо пробурмотіла Аня. — Ні, на фронті все гаразд... Б'ємо потроху фашиста.

— То в чому ж справа?

— Так. Новини, як кажуть, локального значення. В радгосп мене направляють. Замполітом по роботі з комсомольцями та молоддю. Звучить? До того ж наказано відбути негайно.

— А ми як? — вихопилося в Мілі.

Аня вже опанувала себе.

— Що з тобою, Мілю? Я не впізнаю тебе. Втім, — вона набула серйозного вигляду, — старшою групи до відповідних наказів призначаю тебе.

Дівчата почували себе пригнічено. Вони вже звикли одна до одної, звикли до того, що Аня, і тільки вона, вирішувала за них усі важливі питання, які часто називала стратегічними, лишивши їм на розраду дріб'язкові. І вони за тим не шкодували, так уже сталося само по собі, що Аня забрала старшинство ще в обкомі комсомолу, хоч досвіду в них було більше. Можливо, причиною тому була її внутрішня організованість, наполегливість, уміння підкоряти собі інших. Можливо, тому, що Міля й Оля, як натури слабші, поступилися Ані всім. Але, як би не було, так у них велося з самого початку і до сьогоднішнього дня.

Аня похапливо збирала свої речі, дівчата мовчазно спостерігали за тими нехитрими зборами, не зронивши жодного слова. Їм була несила говорити: так багато їх об'єднує, стільки лиха взято на спільні плечі — і ось тобі, за помахом чиеїсь руки вони мають розлучитися. Можливо, назавжди.

Аня збиралася, а Оля думала про те, як вона любить свою найкращу подругу. В жінок буває: хтось тебе в чомусь, навіть у дріб'язку, випередив, і в тобі вже зароджується неприязнь до тієї людини. Все в ній дратує: як вона говорить, і як вона ходить, і як до неї ставляться чоловіки... Таких «як» аж надто багато. Але навряд чи хто може звинуватити в тому жінку, як правило, це відносять на слабкість її натури, яка не терпить, кажучи мовою спортсменів, чужої спини попереду... В Олі зовсім інше ставлення до Ані — доброзичливе. І «випередила» Аня її з Мілею, і чоловіки на неї задивляються довше, частіше, але вона, Оля, ніколи не

заздрила Ані. «Чому? — важко відповісти. — Мабуть, передусім тому, що Аня чуйний і надійний товариш». Олі самій завжди хотілося чимось допомогти подрузі, коли в тієї щось не ладилося. Щоправда, такого не випадало, оскільки Аня, натура сильна, сама намагалася розібратися в своїх справах.

Міля також думала про Аню. Аналізуючи свою роботу й роботу своїх колег, Міля несподівано дійшла думки, що Аня, незважаючи на свою молодість і загалом невеликий досвід роботи комсомольського працівника, значно випередила їх усіх. Ну, відстала хіба що від Удовницького, але те, що вона на одному рівні з Калеником, в цьому Міля була переконана. І знову, як і в Олі, таке несподіване відкриття у неї не викликало ні заздрості, ні неприязні, бо Аня вміла працювати так, що запалювала всіх навколо себе. Натомість у Мілі з'явилася гордість за свою близьку подругу.

Нарешті Аня була готова.

— Посидьмо, дівчатка, на дорогу, — сказала стомлено і якось відчужено.

Вони слухняно присіли.

Оля мимоволі подивилася на настінний годинник. Її погляд упіймала Міля і по-материнськи поклала руку на плече. Оля зрозуміла подругу без слів. Аня ж, по всьому було видно, жила іншим життям...

Вони поспіхом попрощалися.

— Пиши! — гукнули Ані навздогін дівчата.

— Обов'язково! — кинула вона їм з порога.

Її вже чекала машина.

IV Радгосп був великий, він розмістився у двох чималих селях.

Директор радгоспу, чоловік ще молодий, зустрів Аню без особливого ентузіазму. Турбот вистачало, а тут ще й вона. Проте йому сподобалося, що новоприбула не вима-

гала до себе особливої уваги, була врівноваженою, ненав'язливою. Він пильно подивився на Аню, спитав повагом:

— Ваше прізвище Дівіна?

— Саме так. Анна Лаврентіївна, — додала Аня.

— Будьмо знайомі, Анно Лаврентіївно, — сказав, скупо усміхнувшись, директор. — Марков моє прізвище. Семен Кирилович. — І простягнув Ані ліву руку.

Аня тільки тепер побачила, що правий рукав, де мала бути рука, порожній. Марков вловив той Анин погляд, зняковів:

— То пусте... Гадаєте, з фронту? Ще до війни, хлопчачком з самопала вистрілив...

І перейшов до основного:

— Роботи, Анно Лаврентіївно, у нас, як ви розумієте, з початком війни не поменшало. Навпаки. Мені дзвонили, мовляв, комсомольського секретаря пришлемо. Я не проти. Обома руками, — Марков для самого себе несподівано спіткнувся об цю фразу, глянувши на свою культю, проте одразу ж опанував себе: — Я хочу сказати, що нічого не маю проти комсомольського секретаря. Але... керівників мені не треба. Досить мене самого. Партійний секретар теж працює. Завідуючим фермою, коло корів. Нічого, справляється.

Закінчивши, Марков чекав Аниної реакції.

— А хто вам сказав, — раптом розсердилася Аня, — хто вам сказав, що я працювати не хочу. Що мало вмію — то інша справа...

— Та це ми швиденько поправимо, товаришко Дівіна, — примирливо сказав директор і лагідно посміхнувся.

Аня теж посміхнулася у відповідь, пройнявшись довір'ям до цього чоловіка. Розуміла, що нелегко йому заправляти таким великим господарством, де робочих рук — раз, два, та й нема.

А Марков між тим наступав, відчувши, що на цю дівчину можна покластися.

— Тоді до діла, — він опустився на стілець, очевидно, місцевого виробництва, і, змовницьки підморгнувши, підсу-

мував: — Приймай ферму, Дівіна. Бо мій партійний секретар, він же завідує, третій день хворіє. І вийде на роботу не скоро, а якщо й вийде, то працівник з нього, прямо скажемо, поганенький. Сухоти його долають. Отака у нас бойова гвардія.

— Що ж, ферма, то й ферма. — Аня не уявляла собі, що вона там робитиме, як працюватиме, але розуміла — іншого виходу не було.

— То й по руках! — Марков міцно потиснув своєю ліницею Анину руку.

Влаштувалась вона тут же, в конторі, в невеличкій комірчині. Нове житло хоч і було незатишним, але мало одну перевагу: тут було завжди тепло.

Наступного дня, вставши удосвіта, пішла на ферму. Доярки зустріли її привітно. Очевидно, Марков уже попередив їх про нову завідує, і вони навперебій віталися з нею, мовби давні знайомі, називали себе. В Ані потепліло на душі від такої зустрічі.

— Тільки ви не смійтесь, — сказала вона відверто. — Я в радгоспі ніколи не працювала.

— Не біда, — заспокоїла її літня жінка. — Ходити коло корів — не багато розуму треба. Ми й самі впораємося. Ти нам про корм потурбуйся, щоб худоба не стояла голодна. Сіно накошене, але возити далеко. А тут он — бачиш? Дорога попливе не сьогодні-завтра. Не дістатись тоді до корму.

— А хто ж возить те сіно?

— Самі й возимо. По черзі. Нікому більше. Завфермою возив, застудився, бідолашний. Хлопчаки ще з ним, так їх самих пускати боязко. Глушина лісова навкруг.

— Нічого, товариші, якось буде худоба з кормами, — пообіцяла Аня.

Вранці, після наряду, вона зібрала комсомольців — переважно школярів не старше восьмого класу.

— Будемо вважати наші комсомольські збори відкритими, — тихо почала Аня. — На порядку денному одне питан-

ня: термінове вивезення сіна з лісу. В нашому розпорядженні, кажуть старожили, не більше тижня. Може, два. Питання будуть?

— Все ясно! — пролунав ламкий басок з кутка. — Діло звичне. Хто буде за старшого?

— За старшого буду я, — відповіла Аня.

...Роботу закінчили за вісім днів. На дальніх ділянках ще лишилося кілька великих копиць, але тепер до них уже не дістатись, дорога справді «попливла». Втім, і того, що привезли, мало вистачити до першої зелені.

За турботами Аня й забула, що десь далеко на заході йде війна, вона навіть забула написати дівчатам, вірніше, несила було писати — за вісім днів, здалося, робота висотала з неї всі сили. Вона жила, мов уві сні. Працювала механічно, думала механічно, як і їла та відпочивала. Незнайомі люди, чужий край — усе це, як вона не кріпилася, пригнічувало її. І вона якось поділилася своїми думками з Марковим.

— Чув про таке відчуття, — розуміюче кивнув Семен Кирилович. — Самому, правда, звідати не довелось. Тільки от що я вам скажу, Анно Лаврентіївно. — На хвилину Марков замислився. — Робота — це діло мудре. Не кожному воно дається. Ви що думаете — дрова і то колоти річ не проста. Один всі сили коло пенька покладе, а інший, дивись, нівроку — і чуб сухий, і дров ціла гора. От і у вас так. Попервах не знали, з якого боку підступити до тієї ферми, коло сіна жили мало не порвали, а потім втяглися — і тримаєте в тому ж темпі. У вас ще гірше, ніж просте невміння. Якщо невмілий — ледар, з ним нічого не станеться, а вам небезпечно не знати діла...

Аня всміхнулась на його слова, вловивши у них суть, до якої сама ніяк не могла додуматися. А все, виявляється, так просто. Як би там не було, діло вона робила, хліба не їла дарма. А це, вважала, головне. Решта — емоції... Її думки обірвалися разом з тим, як вона відчула на собі пильний погляд Маркова.

— Що ви так дивитесь?

— Вам наказано повернутися в місто, — глухо промовив Марков. — Півгодини тому дзвонили з обкому.

— Хто?

— Не знаю, сказали, що за дорученням якогось Кузнецова.

— Спасибі вам, Семене Кириловичу. — Аня не звертала уваги, що Маркову було не просто сказати їй про виклик. Він спочатку навіть думав промовчати, зіславшись потім на несправність телефонного зв'язку, але все ж не зважився: час воєнний. Ні, не за себе він переживав, йому, зрештою, крім догани, нічого не загрожувало. Він потерпав за Аню.

Марков розповів про своє перше рішення Ані.

— Не жартуйте, Семене Кириловичу, — усміхалась Аня. — Хіба ж можна втаїти таке! Я, можливо, все життя жду такого дзвінка...

Марков дивився на Аню і не впізнавав її: сувора, замкнута, ділова, вона сьогодні зблиснула для нього новою гранню. Виявляється, вона така ж дівчина, як і дівчата з його села. Якщо відверто, йому жаль було розставатися з Дівіною. Ні, не тому, що вона допомогла його радгоспові з кормами, серед людей заслужила повагу. Не це Марков ставив їй у найбільші заслуги. Великі організаторські здібності — хоч вони й несповна проявилися тут, не було такої нагоди, — ось що цінував у ній Марков перш за все.

— А що, — кинув він так, щоб хоч якось розвеселити себе самого. — Може, лишитесь, партійним секретарем вас оберемо. Я домовлюся з райкомом, комуністи цінують вас. — Марков несподівано почав вірити в те, про що говорить. — Лишайтесь, — уже серйозно сказав.

Аня на те лише посміхнулась.

— Спасибі, — тільки й мовила.

Тепер, коли було вирішено, що вона їде, радгосп і його люди стали їй рідними та близькими за цей місяць, і її узяв жаль за них, однак, зловивши себе на цій думці, вона розсер-

дилася: «Яке ж ти ще дівчисько, Дівіна! Настрій змінюється в тебе, як напрям вітру».

Проводів, як і зустрічі, не було. Марков стримано попросився з нею в конторі і пішов розпорядитися про підводу до райцентру.

Аня провела його очима і вийшла на порожній ганок, стояла ще трохи, аж поки не підїхала скрипуча підвода і юний візниця голосно гукнув:

— Поїхали, чи що!

Розділ другий

І У місті Аня затрималася лише на кілька годин — рівно настільки, щоб одержати інструкції в обкомі комсомолу, забігти до дівчат, зібрати свої нехитрі пожитки і встигнути на поїзд. Телефонували справді від Кузнецова, і викликав він її у Ворошиловград.

Аня помітно повеселішала. Сама дивувалась, що тепер їй не байдуже, в чому вона буде одягнута, тому саме ця частина її клопотів перед відїздом зайняли чи не найбільше часу. Вона витягла з речового мішка своє довоєнне плаття, в'язаний жакет, критично оцінюючи, все ж одягла світлі туфлі на невисоких підборах. Оглянула себе. «Наче непогано, — подумала. — Звичайно, для королівського прийому дещо біднувато, та й туфлі, по правді кажучи, не дуже пахнуть, але в цілому нічого».

Дівчата мовчазно спостерігали за нею — з такої нагоди майстер, Борис Андрійович Лабухін, відпустив їх на кілька годин, правда, з умовою, що відпрацюють у нічну зміну. Ані ж лише кивнув і міцно потиснув руку: «Бувай, Дівіна! Хай тобі щастить. Відчуваю, що на фронт попадеш. Бий гада й за нас. Це тобі наше робітниче завдання».

Нарешті Аня зібралась. Пригорнувши кожну з подруг, вона ніжно попрощалася з ними.

— Чує мое серце, недаремно Кузнецов викликає, — сказала вона. — Чи побачимось? А втім, про що це я? Звичайно ж, побачимось, любі мої. Я напишу вам.

Оля зробила крок до Ані, коли та взялася за ручку дверей. Аня спинила її:

— Не треба мене проваджати. Так краще.

Вони ще раз обнялись, і Аня пішла.

Паровоз діловито попихкував димом, час від часу подавав про себе знати хриплуватим гудком.

Уже позаду лишилася Азія, поїзд мчав мальовничим передураллям. Долини змінювалися некрутими пагорбами, на які стрімко вибігали тендітні берізки і молодий сосняк, то там, то там виднівся жовтуватий зріз гірської породи, по улоговинах жебоніли весняні струмки.

Аня замислено дивилась у вагонне вікно, аналізувала цей останній рік, співставляла, як прожила той чи інший день, шукала удачі і неохоче згадувала життєві промахи. Останніх, на щастя, майже не було. Так, дріб'язок: нервова метушня, звинувачення, що її не помічають, що її забули, кинувши у глибокий тил, — ото й усе. Удачами ж для себе вважала тісне спілкування з хорошими робочими людьми на Донбасі й на Уралі. «Колись згадуватиму, — думала Аня, — як дивний сон, завод, а ще більше — радгосп, директора Маркова і ту далеку від особистих інтересів і професійних навичок посаду завідувачою фермою, де робота зводилася в основному до того, щоб завезти худобі сіно. Але ж на даному етапі це було найголовніше, — зізналася сама собі. — І тепер, будучи на місці Маркова, я вчинила б точно так».

Тільки зараз, провівши пальцем по запітнілому вагонному вікну, вона звернула увагу на те, як огрубіли її руки. Ні, вони в неї ніколи не були зніженими — заняття в гімнастичному залі, на яхті, укладка парашута не могли не датися взнаки. Але то було зовсім інше: просто у неї була

більша і міцніша, ніж у подруг, кисть. А тепер — огрубілість. Задирки біля нігтів, курчата на колись м'якій шкірі... Але це сьогоднішнє відкриття не засмутило Аню: «Пусте, Дівіна, — подумала вона, — манікюром займешся після війни».

Аня щиро усміхнулась своїм думкам.

Постоявши ще трохи біля вікна, Аня пішла в купе й одразу заснула: нарешті далось взнаки хвилювання, оця незапланована поїздка, словом, усе разом.

II Із спогадів секретаря ЦК ЛКСМУ А. М. Кузнецова. *«Це було у Ворошиловграді в кінці травня — на початку червня 1942 року. Я викликав до себе Дівіну і запропонував їй готувати себе до підпільної роботи в Миколавеві. Запитав її, чи згодна. Вона відповіла ствердно. Зувважила при цьому, що напередодні відступу ще в Миколавеві знала про це — відповідна розмова відбулася в обкомі. «Важко буде, Аню, — сказав їй. — Невиключена можливість, ну... ти розумієш, що я маю на увазі...» — «А я не боюся загинути», — відповіла Аня».*

У Ворошиловград Аня прибула вранці й одразу зустрілася з Кузнецовим.

— Ти все обдумала, Аню? — запитав її Кузнецов після того, як виклав суть справи. — Я прошу зрозуміти мене правильно. Я не страшу тебе, тільки підпільники і партизани, за законами фашистів, — люди поза законом. Потрапиш до них у лапи — пиши пропало. Я не хочу кривити душею перед тобою. Надто добре ми знайомі, і мені шкода буде, якщо станеться непередбачене...

— Не треба, Кузнецов, — стиха промовила Аня, відчуваючи, як одразу стала зовсім іншою, ніж вона сама звикла себе бачити. — Не треба про це. Я розумію, що ти маєш

на увазі. Я не була в їхніх руках, але знай: я не відступлюся від того, до чого йшла усе своє життя, хай і недовге. Ти зваж це, Кузнецов. Я боротимусь з ними стільки, скільки в мене вистачить сил, а може, й більше. Я сильна, Кузнецов. Ти врахуй і це.

— Не треба виправдань, Аню. Не вірили — не пропонували б тобі цієї роботи, — сказав стомлено Кузнецов. — А тепер — формальності. Пиши заяву...

Аня сіла за блаженський стіл, знайдений, мабуть, у записаній комірчині, і вивела чітким почерком: «В Центральний Комітет ЛКСМ України...»

Два дні, що минули після її розмови з Кузнецовим, видалися Ані вічністю, дні, заповнені порожнечою, коли нічого не треба робити, ні про кого не треба дбати.

Нарешті її знову викликали до Кузнецова. Вона пройшла напрочуд тихим коридором ЦК комсомолу і несміливо прочинила двері.

Кузнецов підвівся їй назустріч, привітний, усміхнений, як завжди. Аня відзначила для самої себе, що ніколи не могла звинуватити його в тому, що когось із своїх відвідувачів він прийняв наспіх, докладно не поговоривши. Саме цю його рису вона ставила собі в приклад.

— А ти сьогодні виглядаєш значно краще, ніж позавчора, — простягнув їй руку Кузнецов.

— Післяпозавчора, — поправила його Аня. — Ми зустрічалися два дні тому. Вибачте, що нагадую, але було саме так...

— Даруйте, Анно Лаврентіївно, я пам'ятаю, але хотілося б, щоб наша зустріч була ближче. — Кузнецов і сам не помітив, як знову перейшов з нею на «ви», оскільки ж таке звертання було нормою в його роботі, він не звернув на це уваги. — Прошу сідати, — і сам опустився в крісло. — Розмова наша буде короткою, — продовжив він. — В принципі ви з усім знайомі. Лишилися деталі. Можу додати, що ваше навчання затягнеться недовго.

Аня вийшла від Кузнецова з якимось непевним почут-

тям: їй і вірилось і не вірилось, що вона іде на справжнє діло, разом з тим хотілося ще раз оглянутись на своє життя, все зважити... «Втім, що тут зважувати? — думала вона. — За цей час усе зважено по кількох разів... Хіба відмовилися б твої подруги від такої роботи? Та ніколи! Просто тобі погаланило більше, ніж їм...»

Проходячи коридором, Аня несподівано побачила на дверях знайоме прізвище, і в цей момент воно здалося їй найріднішим. Вона прочитала вголос: «Інструктор спеціального відділу ЦК ЛКСМУ М. В. Ганпанцуров».

Аня згадала, як вони ще в Миколаєві підтрунювали над Мишковим прізвищем. Хтось тоді іронічно запитав його: «Ти часом не син турецького підданого, Ганпанцуров?» Мишко, треба віддати йому належне, не образився, навпаки, підтвердив, що сам Бендер — його молочний брат. Така відповідь усіх задовольнила, і жартів на Михайлову адресу ніхто більше не відпускав.

Аня несміливо прочинила двері, й, оскільки в кабінеті нікого не було, вона так і не наважилась зайти.

— Хіба нам сюди?

Аня нервово оглянулася і знов упіймала себе на думці, що надто часто в останні дні нервує. Перед нею стояв високий стрункий юнак з відкритою посмішкою.

— Хіба нам сюди? — запитав ще раз і простягнув руку: — Андросов. Михайло Андросов.

Ані сподобалась його простота й невимушеність, і вона несподівано для себе подала свою руку:

— Дівіна.

— Ну, а ім'я у вас є? — щиро усміхнувся юнак.

Аня усміхнулася і собі.

— Звичайно, є. Анною зовуть. Втім, це надто офіційно. Та так, власне, ніхто до мене і не звертається. Просто Аня...

За якусь хвилину вона все ж спохопилася:

— А чому це ви вирішили, що «нам» не «сюди»? — роблячи наголос на останніх словах, спохмурніла Аня. — Кому це «нам»?

— Даруйте, що відкрию перед вами великий секрет, — усмішка не сходила з обличчя юнака. — Нам — це спецгрупи ЦК ЛКСМУ, до якої, як устиг я вже довідатися, зараховано й дівчину на прізвище Дівіна. А що впізнав вас у цьому коридорі, нема нічого дивного.

Аня відчувала, що така мова обеззброює її. Давно так щиро, по-товариському з нею ніхто не говорив. На роботі було одне, вдома, з дівчатами, — інше, а ось так, невимушено, — давно. З дівчатами також було просто, але ж то з дівчатами, з ними стільки пережито...

— Ну, то що — поїхали? — спитав Андросов. — А то нас уже чекають. Мене, власне, й послали за вами...

З кабінету першого секретаря ЦК ЛКСМУ Якова Хоменка Аня вийшла з подвійним почуттям: радіти їй чи ні? З одного боку, їй дали зрозуміти, що готуватимуть у числі інших для роботи в підпіллі — і це вона сприйняла з радістю; з іншого — підпілля ще невідомо коли, а зараз вона — інструктор ЦК ЛКСМУ.

Щоправда, на завтра призначено нараду в спеціальному відділі ЦК. Аня дізналася, що з курсантами спецшколи, куди зараховано і її, проведитимуть співбесіди товариші з Москви — завідувача відділом Ольга Сисоева, жінка енергійна і деякою мірою надто сувора, і її заступник — Анатолій Торицин — колишній працівник органів держбезпеки. Аня трохи знала їх обох. Сисоеву — про це вона могла зізнатися тільки собі — Аня побоювалася. У неї була залізна воля — Сисоева ніколи не відступала ні перед чим. Торицин теж був вольовою людиною, але він більше брав витримкою, розсудливістю — професія наклала на його поведінку й характер свій відбиток. Ані більше імпонувала, якщо можна так висловитись, тактика Торицина, хоч Сисоеву вона поважала не менше і десь у глибині душі навіть хотіла бути на неї схожою.

III Після наради, на якій було коротко викладено фронтову обстановку, спочатку Сисоева, а потім Торицин ознайомили присутніх з конкретними завданнями, що їх вони вирішуватимуть найближчим часом. Усіх товаришів представили секретареві ЦК ВЛКСМ Пилипу Наседкіну, який безпосередньо займався питанням діяльності комсомольського підпілля, і спеціально прибув у Ворошиловград, щоб поговорити з кожним майбутнім підпільником особисто. Таку велику групу для відправлення у ворожий тил готували вперше.

Наседкін говорив з кожним окремо.

Аня зайшла шостою. Привіталась. Наседкін першим дійшов до неї, міцний, з приємним відкритим обличчям. Сталося так, що, знаючи особисто багатьох відповідальних працівників ЦК ВЛКСМ, Наседкіна Аня знала тільки заочно.

— Здрастуй, Аню! — широко усміхнувся Наседкін, як добрій знайомій.

— Здрастуйте...

Розмова була недовгою і, на перший погляд, далекою від теми: Наседкін розпитував Аню про те, де зараз її батьки, як працювала на заводі, в радгоспі, чи не лишилося близьких людей у Миколаєві.

Аня намагалася дати вичерпні відповіді на всі запитання, вона розуміла: Наседкін розпитує не з власної цікавості. Ця, на перший погляд, стороння розмова важила для керівництва багато. Втім, для Ані — також.

За чверть години вона вже звільнилася і підійшла до гурту майбутніх курсантів. Познайомилася з товаришами, з якими доведеться спочатку вчитись, а потім бити ворога.

За цей час на Анину долю випало стільки вражень, що вона відчула себе студенткою-першокурсницею, котра страшилась не те що викладача, а навіть кожного його слова. Вона розуміла, що такий стан — тимчасовий. Надто довго була вона відірвана від високого ритму роботи, до якого звикла в обкомі комсомолу, і тепер це обернулося для неї деякою розгубленістю.

Тим і поділилася з Андросовим.

Михайло й сам почувався не краще, проте вигляду не подавав.

— Не біда, Аню, — заспокоював її, — все минеться. — Хоч розумів, що фальшивить, бо й сам не знав, як подолати такий стан.

Аня у відповідь лише кивнула, мовляв, вона й сама це розуміє, однак потрібен час, щоб все стало на свої місця.

Нарешті вийшов останній курсант.

— Просили оголосити, що на сьогодні всі вільні, — сказав він, дістаючи цигарку. — Наказано відпочивати, а то... — він зробив паузу при затяжці і, випустивши клубок диму, нарешті закінчив: — А то від завтрашнього дня буде ніколи.

Гурт розпався на маленькі групки: багато хто вже встиг познайомитися ближче. Аня ж, крім Андросова, якимось нікого й не запам'ятала. Вона злостилась на себе за таку розгубленість, знову подумки аналізувала незрозумілий свій стан — і так ішла собі в напрямку до їхнього теперішнього чи то гуртожитку, чи то казарми.

На заході палали заграви, час від часу вчувався глухуватий вибух, інколи на обрії знімалася і невдовзі згасала ракета. Неподалік, зовсім неподалік проходила лінія фронту.

Ще у вересні 1941 року над Ворошиловградом виникла реальна загроза окупації. Майже всі промислові підприємства було терміново евакуйовано в глиб країни. Однак бої під Москвою на початку зими примусили гітлерівців тимчасово відмовитися від такого ласого шматка, як східний Донбас. І тепер, у червні 1942 року, місто почувалося відносно спокійно, тому тут і розташувалася спецшкола.

IV О шостій ранку пролунала команда «підйом!». Веселий лейтенант відверто посміювався над цими цивільними, котрі вставали, наче прибули на дачу, не поспішаючи, перекидаючись репліками.

Лейтенантові навіть довелося підвищити голос, щоб но-

воявлена гвардія нарешті зрозуміла, що прибула сюди не на досвітки і від сьогоднішнього дня суворий військовий розпорядок стане єдиним законом для всіх.

Хвилин за п'ятнадцять шеренги нарешті вишикувались.

— Розпорядок дня буде такий, — карбував кожне слово лейтенант. — На туалет — 10 хвилин... — І, почувши невдоволений шепіт жіночої половини строю, різко скомандував: — Розмови відставити. Повторюю: на туалет — 10 хвилин, потім фіззарядка, сніданок. Потім... — але подумавши якусь мить, лейтенант не сказав, що буде потім. Він пильно оглянув стрій і, звернувшись до Андросова, сказав: — Вас призначаю старшим команди. О сьомій годині вишикуєте групу біля їдальні. — Взявши під козирок, лейтенант додав: — Командуйте! Втім, прошу вибачити, як ваше прізвище?

— Андросов, — Михайло несподівано для себе відповів по-військовому чітко.

Вловивши таку зміну в поведінці юнака, лейтенант усміхнувся одними кутиками вуст.

— Командуйте, курсант Андросов!

Складна й у той же час така проста військова дружина. Аня й незчулась, як буквально за кілька хвилин стала зовсім іншою людиною. Сьогодні вона робила відкриття одне за одним: виявляється, щоб умитись і взагалі привести себе в порядок, десяти хвилин цілком досить. Ні, вона ніколи себе раніше не пестила, але й не силувала. Свого часу їй хотілося стрибати з парашутом, виступати на гімнастичному помості, плавати навперегінці з секундами, знесилений, але щасливий, добуватися фінішної стрічки... Все це їй просто хотілося. Натомість виникло інше відчуття: так треба. Але вона піймала себе на думці, що їй хочеться бути військовою, такою ж підтягнутою, як оцей їхній лейтенант.

Після сніданку по команді лейтенанта вони зібрали свої речі, одержали обмундирування і пішли строем у напрямку

дислокації спецшколи. З сьогоднішнього дня вони курсанти.

Аня погано запам'ятала перший день. Він був якийсь метушливий. До навчання ніхто ще не приступав, тривало попереднє знайомство з інструкторами та командирами, не було ще ясно, де вони житимуть. Для хлопців підшукали підходяще приміщення, з дівчатами було гірше: їх вирішили розташувати по квартирах.

Так на вулиці Мільйонній з'явилося четверо нових жильців — Аня Дівіна, Марія Кіх — підпільниця зі Львова, Таня Тарасенко і Юля Зінухова.

Дівчата швидко здружилися. Різні за характерами, вони все ж були як одна сім'я. Аня з Юлею були трохи знайомі ще до війни. Юля працювала в Запоріжжі на комсомольській роботі. Марія і Таня також виявилися товариськими дівчатами.

Вони жили в різних половинах будинку: Аня — з Марією, Таня — з Юлею, але вечорами частенько збиралися разом.

Якось, уже закінчуючи вечерю, вони почули стукіт у двері.

Юля, яка сиділа ближче, пішла відчинити. Проте дуже скоро повернулась.

— Там до тебе, Аню.

— Хто?

— Не знаю. Якийсь чоловік чи хлопець. Запрошувала зайти — відмовився.

— Ну, дає Дівіна! — не втрималася Таня. — Не встигла речі розпакувати, а до неї вже прийшов чи то чоловік, чи то хлопець, — передражнила вона заодно і Юлю.

— Нащо ти так? — промовила загалом стримана Марія. — Можливо, людина у справі прийшла, а ти...

Аня не звертала уваги на словесну перепалку подруг. Вона накинула тілогрійку — вечір-бо видався прохолодний — і вийшла на поріг.

Ганпанцурова вона упізнала відразу. Він стояв на до-ріжці, освітленій місячним сявом, і широко усміхався.

— Знайшлася пропажа! — розкрив руки для обіймів.— А Льонька тут тиждень тому всі телефони пообривав, все розшукував Дівину. Я казав йому, що ти жива, б'єш рекорди на трудовому фронті...

Знаючи пристрасть Ганпанцурова до балаканини, Аня перепинила його:

— По-перше, здрастуй, Михайле!

Ганпанцуров на якийсь момент знітився.

— Так, так, звичайно, здрастуй. Але ж я хотів зразу про Леоніда...

— Де він?

— Звідки ж я знаю, де він? Воює. Політрук. Тебе, кажу, шукав. А що я міг відповісти? Порадив звернутися до Кузнецова, але його саме викликали до Москви...

— Ну, а лишив хоч адресу?

Мишко пом'явся.

— Розумієш, записав на коробці з цигарок, а я випадково подарував її якомусь солдатові того ж дня. Справ море, закрутився. — І побачивши, що Аня відразу спохмурніла, ніяково пробурмотів: — Нікуди не дінеться твій Цирульняков. Ще приїде, ось побачиш.

Аня мерзлякувато повела плечима.

— Заходь, — прочинила двері. — Холодно щось.

Михайло, відчуваючи провину, трохи потупцювався, проте зайшов.

Його зустріли три пари допитливих очей.

— Знайомтесь, дівчата, — сказала Аня. — Мій товариш і колега по роботі в Миколаєві, Михайло Ганпанцуров. Нині інструктор ЦК ЛКСМУ.

Михайло привітався з дівчатами, присів на край нефарбованої грубувато зробленої табуретки. Обвів поглядом кімнату. Він уже, було, й пошкодував, що пристав на Ани-ну пропозицію зайти. Дівчата, по всьому видно, стомилися

за день, та й він не відпочивав до пуття кілька тижнів підряд, хоч тримався належно.

Перекинулися кількома фразами для порядку, і Михайло підвівся.

— Я зайду ще, — пообіцяв.

— Я проведу тебе, зачекай, — озвалася Аня.

Вийшли в ніч. Місяць сховався за хмарину, і на небі чіткіше окреслилися зорі. Не вірилося, що за якихось кілька десятків кілометрів проходить лінія фронту і бійцям, звичайно ж, не до зірок.

— Як живеш тут, Михайле? — звернулась до нього Аня.

Михайло помовчав, наче зважуючи відповідь, а потім спитав сам:

— Ти краще про себе скажи. Я — що? Справа відома — інструктор.

Тепер мовчала вже Аня. Нарешті зважилась:

— На фронт я хочу, Михайле. Працювала в тилу. Іла тиловий хліб. Несолодкий він, той далекий від фронту пайок. Здебільшого по дві зміни працювати доводилося в холодному цеху. І робота потрібна, і люди прекрасні. Які тільки в нас люди! Справді, в сувору годину відкриваються такі потаємні куточки людських душ, що за мирного часу вивчити їх не вистачить цілого життя. Але все одно я мушу бути там, де боротьба не на життя, а на смерть. Не знаю чому, але певна, що мушу.

Михайло дивився на Аню і лише тепер зрозумів, що перед ним усе та ж Дівіна: наполеглива, вольова.

— Я так думаю, Аню, що й на нас з тобою вистачить фашиста. Наче їм там ліку нема. Он скільки перемелюємо, а він кидає все нові й нові дивізії. Але все одно перемелемо. Вся історія за нас.

— То так. Тільки часу шкода.

— Якого часу? — Михайло глянув на Аню.

— Звичайного. Безповоротно втраченого. Он ти, і я, і всі ми скільки б могли зробити добра. А ті люди, які в тилу, а ті, хто на передовій, а лікарі, які по госпіталах від опера-

ційних столів не відходять, а інженери, котрі руйнують замість того, щоб будувати нові міста... А вчені, які винаходять якнайкращу зброю замість хороших, мирних машин! І весь цей час поглинає війна. Його не вернеш.

Михайло добре знав Аню, проте сьогодні вона здалася йому якоюсь недосяжною, він зразу отак не міг навіть збагнути, про що вона говорить.

— Щось ти не те кажеш, Аню. Хіба можна говорити про втрачений час, коли там, — Михайло показав на захід, — гинуть наші люди, наші товариші!

— Можна. Я не кошунствую. Зрозумій мене правильно. Війна не тільки страшне лихо для народу, так би мовити, в чисто людському розумінні, вона ще й пошесть соціальна. Я відчула на собі наслідки післявоєнного періоду громадянської. — Помітивши Михайлів порух щось заперечити, Аня спинила його. — Не перебивай. Я хочу сказати, що на нас ще довго позначатимуться наслідки війни. Уже тепер, на Уралі, я бачила десятки сиріт, бачила вагітних жінок, діти яких ніколи не знатимуть батьків. Ми зараз мало думаємо про це, але не думати взагалі не маємо права.

Михайло дивився на Аню і тільки тепер зрозумів, що робота в тилу не минула для неї марно, він відчув, як змужніла Аня за ці кілька місяців.

— Мені нічого тобі заперечити, — промовив він, прощаючись. — Я ще загляну до вас. Та й ти не забувай. Заходь, може, щось про своїх дізнаємося.

Коли Аня зайшла в будинок, дівчата вже міцно спали.

Розділ третій

І Йшов другий рік війни. Фашист був уже не той, що в сорок першому. Міць фашистської армії була поставлена під сумнів героїчною боротьбою радянських воїнів, невтомною працею робітників і колгоспників, інтелігенції в тилу. Перемога Червоної Армії під Москвою в 1941 році роз-

віяла міф про непереможність нацистського вермахту. Незабаром в історію увійде Сталінград. Увійде грандіозною перемогою Червоної Армії над фашистськими полчищами.

Але зараз стояв липень 1942 року і гітлерівські війська, дещо оговтавшись від поразки під Москвою, почали новий наступ на східний Донбас.

Посланці комсомолу України десь більше місяця провчилися в спецшколі, як з фронту на ділянці Ворошиловграда почали надходити все тривожніші вісті. Дехто казав, що на цьому їхня наука скінчиться, інші припускали, що спецгрупу кудись перебазують. Але поки що заняття йшли своїм звичаєм: підригну справу змінював радіозв'язок, потім фізична підготовка — кожен курсант мав на своєму рахунку по кілька стрибків з парашутом.

Ані цікаво було вчитись. Крім того, вона з задоволенням відзначила для себе, що її подруги також охоче пізнають науку воювати. Причому це був не простий інтерес — усі зрозуміли, що від того, як вони опанують воєнне мистецтво, залежатиме в майбутньому їхнє життя, а в деяких випадках — і життя товаришів.

На стрільбищі йшли заняття з вогневої підготовки. Аніні мішені були ліворуч, з самого краю. Стріляти було не зовсім зручно: призахідне сонце сліпило очі, і їй важко було розгледіти фігури в касках на п'ятдесятиметровій відстані.

Аня, вже вкотре прицілившись, опускала гвинтівку, так і не зробивши пострілу. Поруч неї переступав з ноги на ногу незадоволений лейтенант. Аня не бачила його з того самого першого дня, як він організовував їм підйом по-солдатськи. Аня так зрозуміла, що лейтенант був на передовій: його права рука покоїлась коло грудей, а око час від часу неприродно підморгувало. Що стосується останнього, вона не була певна, що це нове лейтенантове «надбання» — того першого дня бачила його мигцем, та й вражень було надто

багато, отож могла й не помітити контузії. А от щодо руки, то вона добре пам'ятала: лейтенант тоді хвацько козирав.

Вона знову прицілилась, вдивляючись у мішені до різі в очах, і знов опустила гвинтівку.

Лейтенант нарешті не витерпів і опустився на коліно поруч.

— Дайте гвинтівку! — простягнув ліву руку і нетерпляче засопів. Праве око його несподівано підморгнуло Ані, вона вже, було, хотіла щось сказати на те лейтенантові, але стрималася дуже вчасно: нарешті вона зрозуміла, чому цей лейтенант здавався їй смішним.

— Що ви мене вивчаєте, наче я Іван Грозний, котрий убиває свого сина! — лейтенант уже заспокоївся і дозволив собі пожартувати з цієї розгубленої дівчини. — Це ще з західного кордону пам'ять. У перший день війни довбонуло, що й досі моргаю. Дехто, як от ви, спочатку ображається. А дехто моргає у відповідь, і тоді вже моя черга ображатись.

Лейтенант зручніше приставив приклад до лівого плеча і, піднімаючи ствол без поспіху, але й не дуже повільно, натиснув на гачок.

Пострілу Аня не чула: вся її увага була прикута до мішені. Однієї, середньої, не стало.

Знову постріл — ще одна каска зникла за бруствером. За нею — остання.

— Хороша гвинтівка, — похвалив зброю лейтенант і передав її Ані. — Ви не бійтеся стріляти. Тільки не цільтесь довго: око стомлюється, а потім упевненість втрачається. Приціл — постріл, приціл — постріл...

Аня зачудовано дивилася на лейтенанта. Свою розповідь він доповнював смішними жестами.

— Товаришу лейтенант! — підбіг захеканий приземкуватий курсант. — Вас начальство викликає.

Лейтенант звичним рухом змахнув з колін пил, поправив пілотку і, побажавши Ані удачі, швидко пішов.

...Аня миттєво прицілилась, упіймавши на мушку сірувату тїнь над бруствером, і легенько натиснула на спуск. Разом з пострілом зникла й каска. Другий постріл, як їй здалося, вона вивірила ретельніше, але не влучила. «Диво, та й годі, — подумала, — цілишся — не попадаєш, стріляєш мало не навмання — в саме яблучко!» Вона знову дістала патрон і навскид вистрілила. Знову мимо. «Ні, Дівіна, давай, як лейтенант казав...»

Невдовзі повернувся лейтенант, але тепер уже не сам, а з дівчиною. «Мабуть, новенька або й зовсім з іншої спецшколи», — вирішила Аня.

Дівчина просто привіталась, узяла з Аниних рук гвинтівку, яку та віддала на вимогу лейтенанта, спустилася в окоп.

Аня замилювалась тим, як стріляла дівчина. Непохаливо, один за одним, вона точно випускала в ціль патрони. Дві обойми — і жодного промаху!

Все це тривало якихось кілька хвилин, після чого дівчина підвелася, віддала Ані гвинтівку, подякувала, як і лейтенант перед тим, похвалила зброю.

— Ще перевірка буде? — запитала вона, звертаючись до лейтенанта.

— Про те запитайте у свого начальства, — мимоволі підморгнув лейтенант. — Мені наказано вас перевірити. Я наказ виконав. Доповім, що стріляєте добре. Це все, що від мене вимагалось.

Вони пішли так несподівано, як і прийшли, і Аня так ніколи й не дізнається ні прізвища, ні імені дівчини. Була ж то майбутня ворошиловградська підпільниця, секретар Ворошиловградського міськкому комсомолу Галина Серикова.

Смілива, віддана справі, вона встигла зробити в підпіллі небагато: разом з товаришами розповсюджувала антифашистську літературу, листівки. Одним з найбільших успіхів комсомольського підпілля, яким керувала Серикова, було налагодження зв'язку з краснодонцями, з «Молодою гвардією». Восени 1942 року вона загинула...

До Ані підійшла Марія Кіх.

— Хто ця дівчина? — звернулась вона до Ані.

— Не знаю. Та й яка різниця. Я так думаю, не на прогулянку вона приходила. Здається мені, на справжнє діло йде. А ми? — Аня зітхнула. — Ми ще невідомо коли підемо на справжнє діло.

— Встигнемо, скоро вже.

Аня подивилась на подругу з осудом.

— Встигнемо, кажеш? А якщо я поспішаю жити, тоді як?

— Спіши не поспішаючи, — розсудливо відповіла їй Марія.

— Все правильно. Вибач.

— Я й сама така, Аню. Давати комусь поради значно легше, ніж собі.

Вони повагом повертались на свою Мільйонну вулицю. В будинок заходити не хотілося. Надто вже гарною видавалась липнева ніч. Десь у садку росли нічні фіалки — тонкий аромат, здавалося, витікав прямо з ночі.

— Чуєш, як гарно пахне?

— Мені більше подобається жасмин, — відповіла Марія.

До хвіртки наблизилася постать. Дівчата упізнали в ній Юлю.

— Природою милуєтесь! — вдавано картала вона дівчат. — А хто загадував на сьогодні прибирання?

— Ну, я, — неохоче зізналася Аня. — Завтра приберемо.

Але на завтра їм прибирати не довелося. Спецшколу терміново евакуювали на схід. 17 липня наші війська залишили Ворошиловград...

II Незважаючи на літню пору, Аня спакувала всі свої теплі речі, зав'язала мішок надійним вузлом і мовчки спостерігала за дівчатами. «Марія — хазяйська дівчина, — відзначила вона про себе, — а от Юля і Тая збираються, ніби на прогулянку». Отож, подумавши так, вона напосіла, щоб дівчата взяли з собою найнеобхідніше і найпрактичніше з особистих речей.

Коли вони дісталися вокзалу, паровоз уже стояв під парами, на пероні скупчилося кілька сотень людей у цивільному, і вони розступалися перед ними, одягненими у військову форму, даючи дорогу, і в їхніх поглядах можна було прочитати й осуд і співчуття.

Аня вже звикла до таких поглядів. Вони супроводжували її з самого Миколаєва, і якщо їх не було, то тільки тоді, як вона їхала з Уралу на захід. Але вона ніяк не могла присилувати себе до того, щоб самій глянути людям у вічі, вона й злостивилась за це на себе, й соромилась тих поглядів водночас.

Пролунала команда «по вагонах», і вони, як і всі інші їхні товариші по спецшколі, а ще — якийсь військовий госпіталь, зайняли місця в теплушці.

Коли Аня розташувалася біля вікна і поруч неї вместилися дівчата, вона трохи заспокоїлась і хотіла було вже лаштуватися спати, як чийсь молодий голос кинув у середину:

— Дівіна, на вихід!

Аня неохоче підвелася, проте пехіть у неї пропала разом з тим, як вона поправила на собі одяг, і підійшла до розчинених дверей. Там, перевісившись на поперечні, стояв Ганпанцуров.

— Не впізнаю тебе, Дівіна! — з докором промовив Михайло. — Домовлялися, що ти заглядатимеш час від часу, а від тебе ні слуху, ні духу.

— Та й ти не дуже часто бував у нас, — відповіла йому в тон Аня. — Як на другий день з'явився по нашому прибутті, то тільки тебе й бачили.

Обое силувались жартувати — все це ще стара, довоєнна звичка, проте й Аня і Михайло розуміли, що за цими жартами насправді прихована якщо не розгубленість, то в усякому разі й не веселість.

— То що нового, інструкторе?

— Нічого особливого, курсанте. Щоб попередити твої запитання, скажу одразу: ні від Мілі, ні від Олі ніяких

звісток не маю. Можу передбачати, що в них все нормально, що обое вони працюють на Уралі. А ось од Мірри Боркунської маю листа. Для тебе. — І Михайло поліз до внутрішньої кишені гімнастерки. — Маю листа, — гугнявив він сам собі під ніс, — для такої собі Анни Дівіної, а де він — не можу прикласти розуму.

— А ти приклади, приклади! — Ані вже набридло циркацтво Михайла, терпець її мав от-от увірватись, коли нарешті Ганпанцуров, повикладавши всі папірці з усіх кишень, відшукав невеличкий трикутник.

Він здув з нього уявлюваний пил і простяг Ані листа.

— Тримай, два тижні ношу при собі, — з гордістю заважив Михайло.

Аня хотіла йому щось іще сказати, але поїзд різко шарпнувся вперед, потім назад, Михайло відскочив убік і, поспішно прощаючись, побіг у бік паровоза: вагон ЦК, мабуть, знаходився там.

Поїзд поволі рушив. Без особливого поспіху, наче інвалід, неохоче залишав він станційні колії і виходив на пряму. Аня як стояла, так і лишилась біля розчинених дверей, в які все настійніше вривався літній вітерець, наповнений тонким ароматом степу.

Аня думками полинула в минуле...

Коли Мірра, котру Аня називала (як і всі) Мурюю, вступила до Миколаївського педінституту, Аня тоді вже навчалася на третьому курсі. Але обставини склалися так, що дівчата з перших днів потоваришували. Тому сприяла спільна громадська робота, яку обидві виконували з якимось самозреченням.

Мірра бачила особливе ставлення студентів до Ані. Та й дівчиною вона була особливою. Її знали всі, як і вона всіх. Усі поважали її. Нікого вона не виділяла. Як магніт, Аня притягла до себе й Мірру. А потоваришували дівчата по-справжньому тоді, коли Мірра стала Сталінським стипендіатом.

Через багато літ Мірра Михайлівна Боркунська (нині Фукельман) пригадає: «Аня говорила нам, своїм подругам: дивіться, дівчата, різноманітність схвальна не в усьому, а особливо в оцінках. Я особисто визнаю тільки «відмінно». І коли мені затвердили Сталінську стипендію, Аня сказала: «Дуже рада за тебе, Муро! Це так почесно! Але пам'ятай, що й дуже відповідально. А ще більше, Муро, я рада за твоїх батьків...»

Аню неважко було зрозуміти, вона росла без матері, можливо, тому так цінувала тепло нашого дому, в якому часто бувала...

І ще мені здається, що Аня вже тоді, в студентські роки, готувала себе до чогось великого, значного».

Мірра здогадувалася, а Аня й справді готувала себе до суворих випробувань: вона тоді признавалася лише собі, що мріє стати в ряди борців республіканської Іспанії...

Аня розкрила трикутник. Вона зразу впізнала стрімкий, чіткий почерк Мури. В листі не було карколомних новин, але якщо б вони й були, то Мірра не насмілилася б написати про них за умов воєнного часу. Вона повідомляла лише про те, що жива й здорова, працює, скучає за Миколаєвом, товаришами, за нею, Анєю.

Аня не вчитувалась у зміст листа. Сьогодні це було для неї не так важливо. Вона була наповнена одним почуттям — почуттям радості за коротеньку звістку від близької їй людини.

Вона акуратно склала трикутник так, щоб не стерлася адреса, і сховала листа до внутрішньої кишені: так надійніше. Вона не знала, коли зможе відповісти Мурі, але вже те, що вона може їй написати, радувало Аню.

Поїзд не знати чому рухався дуже повільно. Лист від Мури навів Ані спогади, проте не далекі, а найближчі, вважай, учорашні...

...Вигляд у секретаря ЦК ЛКСМУ товариша Кузнецова був стомлений. Спав він останнім часом уривками, тому був з товаришами небагатослівний і стриманий.

Коли Аня зайшла, він, як завжди, підвівся їй назустріч, потиснув руку. Від Ані не приховалася його втома, проте вона відзначила про себе, що Кузнецов лишився все тим же Кузнецовим: він був одягнутий скромно, але зі смаком. Ніщо в його одязі не привертало уваги — саме в цьому вгадувався стиль.

Кузнецов усміхнувся, як і раніше, щиро.

— Діждалася свого часу, Аню?

— Спасибі, що не забули. — Аня присіла на край стільця і, побачивши, що Кузнецов все ще стоїть, вибачилась: — Даруйте, але я стомилась.

— Нічого, сиди, сиди. — Кузнецов походив по тіснуватій кімнатці і присів сам.

— Все вирішила остаточно? Все зважила? Попереджаю ще раз: буде дуже важко.

Аня дивилася йому прямо у вічі. Вона розуміла Кузнецова. Він відповідав за неї. Перед комсомолом, партією, перед самим собою. Але не це головне. Як людина чуйна й у вищій мірі партійна, Кузнецов відповідав передусім за неї перед... нею самою.

— Продумала все, — відповіла Аня. — Розумію складність. Але моє місце там, і тільки там, на передньому краї боротьби з ворогом.

— Дякую, Дівіна. — Кузнецов на мить замислився, потім простягнув Ані чистий аркуш паперу: — Пиши.

Вона взяла ручку, поборолала хвилювання і написала: «В Центральний Комітет ЛКСМ України. Секретаря Миколаївського обкому ЛКСМУ Дівіної А. Л. Заява. Прошу ЦК ЛКСМУ направити мене на підпільну роботу в тил німецьким окупантам. Зроблю все, щоб виправдати довір'я партії і комсомолу. 1 липня 1942 року».

Аня замислилася і поставила чіткий підпис.

Кузнецов підвівся, на цей раз підвелась і Аня.

— Запам'ятай цей день, Анно Лаврентіївно.

— Обов'язково запам'ятаю, — прошепотіла вона у відповідь схвильовано. Вона тільки тепер повірила в можли-

вість, реальну можливість потрапити у вир боротьби. До того, незважаючи на навчання, на військову дисципліну, у неї коли-не-коли та й виникав сумнів: а що, як справу не буде доведено до кінця?

...Мине зовсім небагато часу, і Кузнецов напише такий документ.

«Довідка. Дівіна Анна Лаврентіївна, 1919 року народження, росіянка, кандидат у члени ВКП(б) з 1939 року, кандидатська картка № 2074660, інструктор ЦК ЛКСМУ. Постійне місце проживання: м. Миколаїв. На утриманні сестра, котра проживає в с. Комишівка Мостовського району Ворошиловградської області. Опрацьована тт. Кузнецовим, Хоменком, Чепурним. Рекомендується секретарем Миколаївського обкому ЛКСМУ. Зарахована 1 червня 1942 року. Закінута в тил ворога 7 жовтня 1942 року в партизанський загін товариша «С» з посадкою літака. Псевдонім «Оксана». Секретар ЦК ЛКСМУ Кузнецов».

III Теплушка погойдувалась у такт перестуку коліс поїзда, і це погойдування мимоволі навіювало сон. Марія вже спала, кумедно підібгавши ноги, Юля схилилась на руку і дрімала сидючи, Тані не спалося, вона замріяно дивилась у вікно. До Ані сон також не йшов. Вона підвелася, знов підійшла до розчинених дверей і раптом швидше відчула, ніж почула, наростаюче виття літаків, що пішли в піке. Шість ворожих «юнкерсів» намагалися нанести якомога влучніший бомбовий удар.

Поїзд рвучко зупинився. Єдина втіха, що швидкість його була мінімальна і майже ніхто не постраждав від нагальної зупинки. Аня ж, котра стояла біля дверей, не змогла втриматися і боляче впала.

Юля підбігла до неї, Аня, однак, підвелася сама, заспокоївши подругу, що нічого страшного не сталося, якщо не брати до уваги кількох синців.

Пролунала команда відійти якомога далі від поїзда, розосередитись і залягти. Дівчата швидко вискочили з теплушки, але побачивши, що санітари виносять поранених, кинулись їм на допомогу.

Попереду поїзда пролунав вибух, потім ще один... Колію розвернуло, ліва рейка стала сторч над глибокою воронкою, що куріла смердючим димом, права — неприродно зігнулася в дугу. Паровоз, однак, стояв неушкодженим, як, втім, і весь поїзд. «Юнкерси» очевидно, поверталися з завдання і вже збули десь свій смертоносний вантаж, бо, скинувши по кілька бомб, набрали висоту і полетіли собі геть.

Біля ешелону зчинився страшенний галас, який раз у раз прорізувала якась команда, але розібрати її було несила, аж поки хтось із командирів не розрядив цілу обойму в небо.

Крик припинився, проте всім було ясно, що поїзд у найближчі кілька годин з місця не рушить. Це в кращому випадку, якщо орієнтуватися на гірший — а так переважно й буває, — то стояти йому тут, на тридцятому кілометрі від Ворошиловграда, принаймні до завтра.

Спецгрупа зібралася неподалік поїзда на нараду. Зваживши обстановку, вирішили розділитися на дві групи. Перша мала їхати поїздом, друга — добиратися власним ходом. Місце зустрічі — Саратов.

Не вагаючись, дівчата зголосилися на другу групу. Охочих їти пішки (такий варіант був передбачений на початку подорожі) набралось сімнадцять чоловік.

Перед добровольцями проліг нелегкий небезпечний шлях по незнайомій місцевості, де їх могли прийняти за диверсантів.

Курсанти ще до вечора подолали кілометрів десять, всі почували себе непогано і покладали надію, що перехід завершиться успішно. Юля очолювала групу, Аня з Марією замикали колону. Так було вирішено на короткій раді.

— Аню не можна пускати попереду, — жартували дівчата й хлопці. — У неї підготовочка будь здоров, не те, що

в деяких кабінетних працівничків. Вона як задасть темп, то може лишитися сама ще до вечора.

Аня йшла легкою пружною ходою добре натренованої людини. І речовий мішок не був для неї тягарем, і спекотливе липнєве сонце не заважало, навпаки, вона почувала себе бадьорою і навіть суперечила, коли часто, як на її думку, зупинялися на перепочинок.

Та, зрештою, дуже швидко зрозуміла, що по собі міряти інших не можна. Вже на третій день на ранковому шикванні не дорахувалися трьох дівчат. Вони не змогли стати в стрій: черевики їхні стопталися, ноги були розбиті до кривавих мозолів.

Аня не знайшла в собі жалю до дівчат. Навпаки, в ній зріло обурення: «Це ж тільки незначне випробовування, а що буде в справжньому ділі?»

Марія, наче прочитавши Аніні думки, тихо промовила, двлячись убік:

— Не суди їх, Аню, суворо. Дівчата молоді, їм випало на долю вперше таке випробовування — хай і незначне, але перше. Про це не слід забувати...

Аня не вимовила ні слова: вона зрозуміла, що не має ніякого морального права судити своїх товаришів за те, що вони ще не готові до боротьби у найвищому розумінні цього слова. Не вина їх у цьому, а швидше, біда.

Дівчат, які не могли йти далі, залишили з тією умовою, що до місця призначення вони добиратимуться самі. Попрощавшись з ними, колона — тепер уже в складі чотирнадцяти чоловік — рушила далі.

Як потім з'ясувалося, дівчата зробили поганий почин. Кожного дня хтось та відставав. Перехід багатьом був не під силу. Неподалік міста Енгельса здалась і Марія. Аня бачила, що подрузі все важче даються нові кілометри, проте була певна, що Марія здолає перехід — у таких справах вона була досвідчена. Але підвів випадок: від чобота начисто відірвалася подошва, а без взуванки який хідок?

До Саратова дісталось п'ятеро дівчат: Дівіна, Зінухова, Тарасенко, Павліна і ще одна новенька, яка прибула до спецгрупи із запізненням на два тижні. Звали її Оля, а прізвища ніхто її так і не спитав.

Коли стомлені дівчата прибились нарешті до обкому комсомолу, завершило на вечір. Вони сподівались тут довідатися про своїх товаришів, які їхали поїздом, але їхня доля була невідома. Лише через три дні прибуде решта курсантів спецгрупи, яким належить продовжити підготовку. Але й тут, у глибині Росії, їм доведеться пробути недовго — десь понад місяць.

Знову, як і у Ворошиловграді, напружені заняття день у день, але тепер уже курсанти оволодівали не лише диверсійною справою, а й розвідницькою роботою. Особлива увага акцентувалася на розвиткові зорової пам'яті.

— Пам'ять для розвідника, — підкреслював інструктор, — половина успіху. Все побачене не треба фіксувати, інакше загубиться головне. Вам належить навчитися відбирати основні факти так, як риба, наприклад, проїджує через зябра воду, а поживні частинки встигає вихоплювати.

Інструктор був, очевидно, досвідченою людиною в розвідці і мав немалий військовий чин. Те, що він зараз ходив у цивільному, нічого не означало: досвідчена людина не могла не встановити, що він не рік і не два прослужив в армії.

Аня спробувала було заговорити з ним про це, але він одразу ж спинив її коротким жестом.

— Не силкуйтеся розгадати, хто я. Можу вам сам відкрити секрет. Дійсно, я полковник, колишній розвідник. Цього вам, мабуть, досить? А за спостережливість хвалю. Врахуйте, що навіть отой лейтенант, — полковник показав у бік інструктора по стрибках з парашутом, — не розпізнав у мені військового і вважає мене не інакше, як пенсіонером, який підробляє у спецшколі на півставки. А ви вгадали одразу. Дякую вам.

— За віщо ж дякуєте, товаришу полковник? — зніяковіла Аня.

— За спостережливість, за те, що буде з вас толк, повірте мені. А задля цього ми тут і працюємо з вами...

Ця розмова відбулася напередодні того дня, коли Аня і її товариші мали відбутися в розпорядження ЦК ВЛКСМ. У Москві остаточно завершилися їхня підготовка до відправлення в тил, і незабаром вони ввійдуться у величезну сім'ю народних месників.

IV І от Москва. Столиця знову нагадала Ані, що війна йде, війна сувора, страшна. Колись чепурні будинки тепер не радували серце, не милували око своєю нарядністю, натомість вражала одноманітна сірість, хрест-навхрест наклеєні паперові смужки на вікнах засвідчували, що ворожа авіація діставалася й сюди. Та все це перестаєш помічати, коли подивився на людей: москвичі, як і завжди, привітні, тепер хіба що стриманіші і заклопотаніші. Але в жодних очах не читалося ні відчаю, ні розпуки, як це можна було помітити і в Миколаєві, і в Херсоні, і на Донбасі... Тоді ворог упевнено наступав, тепер його почали бити посправжньому.

Дівіна, Андросова, Зінухова і Павліна дізналися, що вони четверо та ще кілька комсомольських працівників будуть закинуті в тил першими.

За кілька днів Аню офіційно повідомили, що незабаром у складі першої групи вона полетить до партизанів. Другого жовтня їх прийняв перший секретар ЦК ВЛКСМ Микола Михайлов. Був присутній і Кузнецов.

Аня трохи знітилася від урочистості прийому на такому високому рівні, однак дуже скоро опанувала себе, а надто тоді, коли їй по-дружньому підморгнув Кузнецов: «Усе в порядку, мовляв. Михайлов хлопець свій, та ти ж його знаєш».

Розмова була дещо довшою, ніж усі попередні. Михай-

лов говорив точно, вивірено, спокійно. Не лякав, але наголошував на труднощах, з якими посланці комсомолу неодмінно зустрічатимуться в тилу ворога.

— Ви одержали хорошу підготовку, — казав Михайлов, — але прошу вас: не переоцінюйте своїх можливостей, а головне, застерігаю, бійтеся недооцінити ворога. Ми маємо його карикатурно, це так. Але він дуже хитрий, підступний, жорстокий.

Михайлов замислився, потім на закінчення додав:

— Центральний Комітет комсомолу доручає вам велике й почесне завдання. Ми не сумніваємося, що ви виконаєте його. Але ви перші. За вами підуть інші товариші. Шлях їм прокладатимете ви. Саме тому ЦК спинився на ваших кандидатурах. Усіх вас ми добре знаємо по довоєнній роботі, знаємо, як ви проявили себе на роботі в тилу. Бажаємо успіху!

Михайлов міцно потиснув усім руки.

Коли вони виходили, Аня почула голос Кузнецова:

— Анно Лаврентіївно, затримайтесь на хвилину!

Аня відчула, що ноги в неї стали неслухняними, якимись ватяними. «Невже залишать? Невже не відправлять?» — невідступно переслідувала думка.

— Прошу сідати. Ми довго вас не затримаємо. Кілька слів, так би мовити, конфіденційно. Ви полетите з групою Андросова. — В Ані відлягло від серця, очі засвітилися радістю, вона вже збиралася щось сказати на знак вдячності, проте Михайлов спинив її жестом і продовжив: — Але ваше завдання буде дещо іншим. З вами говорили про це вже не один раз, і я не буду повторюватися. Прошу вас відповісти сьогодні ще раз, коли, так би мовити, рубікон ще не перейдено (Аня відзначила про себе, що Михайлов хвилюється і в його чистій мові раптом з'явилося оце «так би мовити»): ви згодні на підпільну роботу в Миколаєві?

— Спасибі вам за високе довір'я, — схвильовано вимовила Аня. — Я з радістю...

Кузнецов провів її до дверей.

— А ти переживала, — почав він жартома. — Ще з Миколаєва не давала нікому спокою. Тепер от летиш. А ми лишаємось.

Аня, чие хвилювання ще не минуло, усміхнулась у відповідь і відверто сказала:

— Ви тут потрібні, щоб готувати таких, як ми.

— Ну що ж, — мовив Кузнецов розважливо. — У щирості твоїх слів не сумніваюсь, але якщо відверто — охоче б помінявся місцями з тобою. А втім, не будемо затягувати сцени прощання. Успіху тобі, Аню. Не висовуйся там, де не слід. А то я знаю тебе. Ми ще попрацюємо разом. Після війни роботи всім вистачить.

Розділ четвертий

І Біля будинку ЦК комсомолу, де всі зібралися перед відправленням, першим, кого вона побачила, був Михайло Ганпанцуров. Аня знала, що він тепер працює в ЦК, проте зустрічалися вони рідко: в обох вистачало справ. Мишко когось нетерпляче шукав. Це було видно з того, як він швидко ходив серед молоді, і, підійшовши до когось, брав товариша за гудзика і щось його розпитував.

На Аніні кроки він рвучко озирнувся і весь просіяв:

— Я тебе, Дівіна, по ході де хочеш пізнаю. Якось ти вже ходиш, як не всі люди.

Аня знала, що Михайло, як завжди, жартує, і не надала його словам ваги, проте кілька цікавих все ж повернулася на Мишкові слова.

— А я тебе всюди розшукую. Упрів.

— Сталося щось? — занепокоїлася Аня.

— Аякже! Я, вважай, для тебе добрий ангел. Вдруге от листа від Мури для тебе приніс. Гаразд, гаразд, не танцюй! Я сьогодні добрий. — І Михайло простягнув Ані зім'ятий конверт.

Аня пробігла очима рядки Муриного листа. Нічого нового, як і в попередньому листі, подруга не повідомляла, та

Аня й не шукала в ньому чогось особливого, вона просто була безмірно йому рада. Аня оглянулася навкруг і, не знайшовши підходящого місця, щоб написати відповідь, попросилась у кабінет до Михайла: «Я швиденько».

Вона на хвилину замислилась, і на папері лягли рівні рядки: «Здрастуй, дорога Мурочко! Нічого, лишилось небагато ждати того щасливого часу, коли я потраплю до нашого рідного М. (Миколаєва. — Авт.) Мурочко! Обов'язково пиши про всіх і про все. І пиши зразу, не затримуй відповіді. Це така радість одержати листа від друга! І мені все везе. Мене розшукують і знаходять... Мої ж розшуки (розшуки батька та Леоніда Цирульникова. — Авт.) поки безуспішні завдяки бюрократичним відпискам людей, які ставляться до виконання своїх службових обов'язків як до непосильної або відразливої праці. Мурочко! Як ти потрапила в Саратовську область? Ти мені обов'язково напиши, чи є там хтось з м-ців (миколаївців. — Авт.). Мене це цікавить не тільки з простого інтересу, а заради майбутньої роботи цих людей у рідних місцях (мається на увазі робота в підпіллі. — Авт.). Пиши поскоріше. Привіт татові, мамі, всім, хто мене знає. Цілую тебе міцно. Аня».

— Я вже, мабуть, не встигну відправити листа, Михайле. Зроби таку ласку, не забудь його опустити ще сьогодні в скриньку.

— Зробимо. — Михайло якимось одразу посерйознішав. — Кажи ще, що треба. Я на всі важелі тиснутиму.

— Ну, на всі не треба, — пожартувала Аня. — Машину ж не зрушиш.

— Та я серйозно. — Михайло образився навіть.

— Буде щось про батька — в першу чергу. І про Льюно...

— Це само собою. Може, ще щось?

— Та ні, здається, все.

— Посидимо на дорогу?

— Посидимо. — Аня усміхнулась: вони й так сиділи напроти один одного.

II Тряський автобус вирулював на аеродром. На землю опустився вечір. Приемна проходила, що вривалась у відчинені вікна, бадьорила, а безперервний гул моторів на аеродромному полі додавав настрою, і все ж нерви були напружені. Аня порівняла свій сьогоднішній стан з тим, що був у неї під час вступних іспитів до інституту. Сама вона їх не складала: її було зараховано як відмінницю навчання без екзаменів, але вона переживала за дівчат, з якими щойно познайомилась, переживала навіть більше, ніж вони, бо після кожного екзамену з їхніх плечей спадав тягар, Аня ж несла його постійно. Так і тепер. Тільки сьогодні вона також абітурієнтка.

Аеродром гув, як вулик. Проте розглядати його ніколи, та й побачиш небагато: всюди світло замасковано, і на літаках, і на автомашинах пригашено фари.

Андросова ще з спецшколи призначено старшим групи. Він і зараз командує. Щоправда, «командує» — не те слово. Допомогає. Всі вони укладають парашути — кожен свій. Михайло контролює, де треба підмога — втручається.

Аня косує оком: найчастіше Михайло затримується біля Юлі Зінухової. Обое роблять таємницю із своїх стосунків. Не знають того, що найкраща конспірація — відсутність усякої конспірації. Та й навіщо приховувати високі, красиві почуття? От вони з Леонідом утаювали свої почуття, і що з того вийшло? Він десь у боях, а сьогодні вона сама вилітає на завдання, і про це він дізнається не скоро...

Андросов підійшов до Ані.

— Як справи?

— Все в порядку, командире.

— Вибач, я й забув, ти ж у нас найдосвідченіша парашутистка! Але не прогнівись, перевірити укладку я зобов'язаний.

— Чого ж гніватися? Не підійшов би — сама попросила б. На свіже око видніше.

Михайло звичним рухом узяв парашут, оглянув його і лишився задоволений.

Після коротких зборів усіх проінформували про остаточний порядок умовних сигналів при приземленні у ворожому тилу, місце збору групи.

Аня обвела поглядом товаришів. Обличчя їхні зосереджені й уважні. Жарти облишено, сторонні розмови також. Те, до чого вони так довго готувалися, починається тут, на підмосковному аеродромі.

Неподалік затуркотів мотор автомобіля. Замасковані фари ковзули над самою землею жовтуватим світлом і згасли зовсім. Скрипнули дверцята. З машини вийшов секретар ЦК ЛКСМУ Микола Антонович Кузнецов.

— Усіх бачив? Все одно здрастуйте, товариші!

— Здрастуйте, Миколо Антоновичу, здрастуйте, товаришу Кузнецов! — по-цивільному недружно і врізнобій відповіли комсомольці.

— Отже... й до побачення! — Кузнецов кожного міцно обійняв, кожному потис руку на прощання. — Успіхів вам! І перемог. До зустрічі, друзі!

Група вишикувалась і рушила до літака. Аня мигцем оцінила обстановку в небі над аеродромом і не позаздрила його обслузі: літаки один за одним все вирулювали й вирулювали на злітну полосу і після розгону з оскаженим ревищем здіймались у повітря. Аеродром жив своїм напруженим життям.

Нарешті дано команду групі Андросова. Останній потиск рук, останні напутні слова. Але ті, хто відлітає, їх не чують, їм не до слів; ті, хто промовляє їх, не дбають про смисл. Ясно одне: вони бажають успіху...

Літак набирає висоту й бере курс на захід.

Прощай, Москва! Але чому прощай? До побачення!

III Ганпанцуров сидів у кімнаті, не запалюючи світла. Їсти не хотілося, сон йому не йшов, хоч він сьогодні був стомлений.

«Дивна річ, — думав Михайло, — от розстаємося ми, миколаївці, дорослішаємо, стаємо на іншу, важливішу,

життєву путь, а все ж чим далі закидає нас доля, тим ближчими стаємо, ріднішими. Пам'ятається, з Цирульником ми ніколи не ворогували, але й дружби особливої не було. Так собі, співробітники. А зустрілися у фронтовій обстановці — і всі умовності шкереберть. Обнялись, як брати — і по духу, і по крові. Тепер от Аня. Ні, Аня — то окрема сторінка у житті нашого колективу. Дівіна завжди була нашою совістю. З нею можна було пожартувати, вона сама любила людей з почуттям гумору. Аня була завжди пряма, говорила те, що думала, ніколи не таїла в собі злості на когось із товаришів. З нею було легко й просто».

Ганпанцуров піймав себе на думці, що думає про Аню в минулому часі. Але відразу ж заспокоївся, бо це було закономірно: Аня полетіла в глибокий ворожий тил, і тепер зустріч, якщо вона відбудеться, відкладається на невизначений час. Він тільки тепер признався собі, що заздрить Ані. Але заздрить по-доброму. В даному випадку він жалів Аню. Михайло волів би бути на її місці в першу чергу тому, що він чоловік, і, як вважав, саме чоловіків слід посилати на війну. На Михайлове прохання і вимоги відправити його на фронт (правильніш — вимоги і прохання, бо спочатку він «наступав на горло», а вже потім вдався до принизливих прохань) була одна відповідь: «Вважатимемо за потрібне, викличемо. Нагадувати не треба!»

Зрештою, все скінчилося тим, що Ганпанцуров став почувати себе якось невпевнено, і цей свій стан прикривав тепер напускною веселістю, діловитістю.

Михайло чиркнув сірником. Годинник показував дев'яту. Значить, Аня з товаришами вже годину в польоті. Це, вважай, півдороги. Головне, мабуть, позаду: найважче для літака минути лінію фронту непоміченим...

У цей час Ганпанцуров шкодував лише за одним: що він не велике начальство. А то б йому доповідали, що і як, коли очікується посадка, як літак минув лінію фронту. Але зараз про це можна було тільки мріяти. Ніхто Ганпан-

цурову доповідати не збирався, його навіть ніхто не інформуватиме. Єдине джерело — знайомі хлопці з відповідних служб. Закидання групи, звичайно, таємниця, але не така, щоб її таїти від Михайла. Йому скажуть. І все ж він волів би летіти сьогодні на місці Ані, зрештою, на будь-чому місці...

Монотонний рокіт літака триває уже близько години. Пасажири, які вперше летіли над ворожою територією, були зосереджені, деякою мірою урочисті. Жоден з них не хотів виказати свого хвилювання, що було викликано обстрілом над лінією фронту...

«Яка вона, лінія?» — Аня глянула вниз.

Там, на землі, раз по раз спалахували вогники, наче хтось сигналізував ліхтариком. Та коли поруч літака темінь ночі прорізала дуже красива вогненна траса, Аня зрозуміла, що літак обстрілюють зенітки.

Несподівано в літаку стало видно, як удень. «Все ясно, — подумала Аня, — прожектори впіймали машину». Але ніщо не поворухнулося в ній — вона була напрочуд спокійною. Аня знала, куди летить і навіть що летить.

Прочинилися двері пілотської кабіни.

— Бути готовими до стрибка! — коротко наказав командир.

Команду Аня сприйняла теж спокійно. Стрибати вона вміла, стрибати любила. Але цього стрибка вона не хотіла. Він міг бути останнім у житті, а вмирати вона ще не збиралась.

Обстріл скінчився так само раптово, як і почався: в повітрі взагалі все відбувається значно швидше, ніж на землі, там інший вимір часу. Аня знала це ще з тих пір, як захоплювалася стрибками з парашутом у Миколаєві, однак лише тепер проїнялася такою глибокою повагою до льотчиків, лише тепер до кінця зрозуміла, що керувало

Віктором Талаліхіним, коли він пішов на таран ворожого літака...

Коли штурман визирнув з пілотської кабіни, пасажирів було зосереджені і деякою мірою урочисті. Хвилювання не виказував ніхто, хоч досвідчене око штурмана помітило і цей стан пасажирів.

Екіпаж виконував сьогодні звичайний рейс, але разом з тим і незвичайний. Йому, досвідченому штурманові, за чийми плечима не один політ за лінію фронту, цей рейс запам'ятається назавжди. Літак уперше буде прийнятий на лісовому аеродромі в партизанському загоні Сидора Артемовича Ковпака. Цей рейс перший, яким доставляються такі поважні представники Великої землі. Штурман не знав, хто вони, та й, по правді кажучи, не прагнув дізнатись, бо такі суворі закони війни. Він міг лише здогадуватися, коли командирові і йому, штурманові, було наказано: пасажирів не з простих, у загоні їх чекають з нетерпінням. У цьому зацікавлений сам ЦК комсомолу. Тоді він подумав, що нагадування зайві: будь-яких пасажирів він доставив би незгірш од цих. Але зрозумів, що неправий, — нагадувати треба, такий порядок.

Штурман зачинив двері. Оглядинами він лишився задоволений: пасажирів, хоч і летять уперше над ворожою територією, тримають себе належно. Вони не ставили запитань, не висловлювали прохань. Відверто кажучи, він був готовий до гіршого. Приємні несподіванки вдвоє приємніші...

— Що там? — кинув йому через плече командир.

— Все в порядку, командире, хороших людей веземо.

— Поганих Ковпаку не відрядять, — відповів йому другий пілот.

— Та то так. А все ж...

За кілька хвилин двері прочинилися знову.

— Підлітаємо, товариші, — спокійно повідомив другий пілот. — Прошу підготуватися до посадки.

Аня виглянула у віконце. Серце її шалено забилося:

внизу мирно горіли розкладені умовним знаком вогнища. Літак зробив коло над ними, очікуючи ще одного сигналу. Нарешті в темряві спалахнули спочатку дві червоні, а за ними — синя ракета. Літак пішов на посадку. Аня відчула, що в неї палають шоки, серце стугонить, мовби хоче вирватися з грудей, а в горлі став тугий клубок.

Літак збавляв швидкість, підскакував на нерівностях лісового аеродрому, але на те ніхто не зважав. Усі прикипіли до ілюмінаторів, намагаючись розгледіти хоч що-небудь у густій осінній темряві.

І от літак завмер на місці, двері відчинилися.

— Здрастуй, партизанський краю!

Частина третя

ФРОНТ БЕЗ ФЛАНГІВ

Розділ перший

І Для партизанського командира Сидора Артемовича Ковпака не було несподіванкою, що в загін летить група молоді. Щоправда, коли перший секретар ЦК ВЛКСМ Микола Михайлов сказав йому, що в групі з десяти комсомольських працівників, що їх направляють у тил, буде семеро дівчат і лише троє хлопців, Сидір Артемович лише покректав якимось по-старечому і сховав у вусах посмішку.

Михайлов вловив цю іронічність старого партизана і запитав, лукаво зблиснувши очима:

— Що, Сидоре Артемовичу, контингент не до вподоби?

— Чому ж? — розважливо відповів Ковпак. — Контингент, як ви кажете, товаришу Михайлов, цілком підходя-

щий. У нас якраз бракує жіночої статі. На кухні там, білизну прати...

Михайлов не дав йому закінчити.

— Я розумію вас, Сидоре Артемовичу, ви жартуєте. — Михайлову аж ніяк не хотілося образити Ковпака бодай жодним необережно мовленим словом чи жестом. Надто шанував він цю людину. — А справа серйозна, — продовжував секретар ЦК ВЛКСМ. — Важливо не те, як ви приймете їх за лінією фронту. Значно важливіше — і це головне, — щоб цих людей зберегти для іншої роботи. Частина з них у вас довго не затримається. Вони мають спеціальне завдання, яке ви допоможете їм виконати. Буду з вами відвертий, Сидоре Артемовичу, з тим, щоб і ви особисто, і ваші товариші приділили більше уваги цим людям. Вони працюватимуть у підпіллі. Скажімо, Анна Лаврентіївна Дівіна, інструктор ЦК ЛКСМУ. Вона також у цій групі. Побуде у вашому загоні. Як її краще використати — побачите на місці. Згодом ви допоможете їй у переході на підпільну роботу на півдні України.

— Загалом я в курсі, — стримано відповів Ковпак. — Відповідні вказівки одержав у товариша Коротченка. Ми зробимо все можливе, щоб виконати завдання партії, але, самі розумієте, війна...

— Розумію, тому й прошу вас, Сидоре Артемовичу, особисто: збережіть цих людей. Вони — даруйте за банальність — цвіт нашої молоді.

— Да-а, — замислено протяг Ковпак, і, здалося, ще більше зсугулилися і без того його сутулі плечі. — Цвіт молоді... — повторив він. — Це ви добре сказали, товаришу Михайлов. Дуже добре сказали. — Ковпак потер своє високе чоло, наче збирався з думками, і продовжив: — Я оце прочитав у «Правде» статтю земляка свого Довженка, Олександра Петровича... — Ковпак звів очі на Михайлова і запитав несподівано: — Вам знайоме це прізвище?

Михайлов у відповідь посміхнувся щиро й невимушено.

— Як на мене, то гріх не знати Довженка.

— Ага. — Ковпак, очевидно, лишився задоволений відповіддю, бо тепер уже без затримки продовжив: — Стаття називається «Дивіться, люди!». Я читав її і плакав. Я ніколи не знав Зої Космодем'янської, ніколи її не бачив. А плакав, як за рідною дитиною. Про таку дочку, мабуть, мріє кожен батько. Але що зробили з нею фашистські недолюдки! А що роблять вони у нас! — Ковпак якось важко підвівся, поправив френч. Потиснув руку Михайлову. — Спасибі вам, що виховуєте таку молодь!

— Ми разом її виховуємо: і ви, і ми. І самі від того, може, стаємо кращими, — відповів потиском на потиск Михайлов.

II Сьогодні Сидір Артемович був серед тих, хто мав зустрічати посланців Ленінського комсомолу — група партизанів готувалася до від'їзду. Руднев — комісар загону — відмовляв Ковпака від зустрічі: дорога далека, до аеродрому добрих чотири десятки кілометрів. Та й на господарстві треба комусь лишитися...

Ковпак на те вибухнув неприхованим гнівом:

— Ще чого не вистачало! Ти що, Семене Васильовичу, мене за діда вважаєш?

— Так хлопці ж Дідом і звать, — намагався, було, віджартуватися комісар, ніяково посміхаючись у пишні смолянисті вуса. — А я тут при чім?

— При чім, при чім! — Ковпак не вмів довго сердитись. — А при тім, що накажу тобі лишитися на господарстві, як ти говориш. І командуй тут до ранку без мене.

— Сидоре Артемовичу!..

— Гаразд, поїдеш, — змилюстився Ковпак. — А мені й справді нема чого вирушати в таку далечінь. Переконав. — Ковпак махнув рукою: рушайте, мовляв, і зник у землянці.

Тепер Руднев стояв разом з секретарем партбюро Паніним, стежачи за польотом літака, який накидав коло над лісом.

— Свої, — упевнено сказав Семен Васильович. — Давай ракети!

Густу, як чорнило, пітьму прорізали спочатку дві червоні смуги і зависли над лісом, за ними з'явилася сinya.

Зустріч була по-чоловічому стриманою. Партизани, привітавшись з прибулими, накинулись на свіжі газети з Москви, і тут же, біля багать, взялися читати їх.

Руднев підійшов до пілотів.

— Поранених заберете? У нас кілька тяжких.

— Само собою, товаришу Руднев. Тільки ми довго у вас затримуватись не можемо, — сказав командир. — Непогано б зараз і почати.

— У нас все готово. Хлопці! — гукнув Семен Васильович десь у темряву. — Давай сюди пасажирів на Москву. Тільки бігом! — І знову звернувся до льотчика, заспокоїв: — Ми вас не затримаємо більше як на півгодини.

За двадцять хвилин партизани попрощалися з екіпажем, і літак узяв курс на схід. Новоприбулі, які стояли ще окремою групою, провели його поглядами і приєдналися до партизанів.

Багаття палахкотіло на осінньому вітрі якось по-домашньому затишно. Жариною, витягнутою з вогнища, чоловік з смолянистими вусами припалював цигарку.

Андросов штовхнув Аню: «Бачиш? То — Руднев». — «Вусатий?» — «Він».

— З прибуттям, товариші, — Семен Васильович ступив крок до прибулих. — Вітаємо вас на партизанській землі!

Андросов хотів було на правах старшого групи доповісти, але Руднев спинив його помахом руки: не треба, мовля, і так усіх знаю. Він сховав посмішку у вусах і примружив очі. «До чого ж точно Дід змалював усіх, подумав задоволено, от чортів фізіономіст!» Він підходив до кожного з прибулих, називав їх і тиснув руки.

— З прибуттям, товаришу Андросов...

— Здрастуйте, товаришко Дівіна...

— З щасливим приземленням, товаришко Зінухова...

— Звідки ви нас знаєте? — прохопилось у Михайла.

— Партизанський секрет, товариші! — підморгнув Руднев.

Напруга спала. Аня з цікавістю розглядала Руднева. Вона знала про нього багато хорошого. І те, що Семен Васильович брав участь у штурмі Зимового палацу, і те, що до 1937 року був кадровим комісаром Червоної Армії... Знала і все ж трохи побоювалась: біографія у людини яка! А тепер зрозуміла, що побоювання були марними: Руднев, виявляється, дуже простий, і головне — добрий чоловік.

— Ми вас чекали, — сказав Семен Васильович, — про таке поповнення можна лише мріяти. Давайте будемо ближче знайомитись.

До прибулих підійшов середніх літ чоловік у ватянці з автоматом.

— Панін, — потиснув руки, — секретар партбюро.

Партизани підходили та підходили. Вони мовчки вивчали своїх молодих товаришів, з якими, можливо, завтра доведеться йти у бій, і з задоволенням відзначали про себе: хороше поповнення прибуло в загін.

А посланці Великої землі із захопленням дивилися на цих легендарних людей і по черзі називали себе. Аніні товариші ще не позбавились того стану, в якому перебувають люди, потрапивши між чужих. Аня ж відчула себе впевненіше і відділилась від гурту.

— А хто тут Радик Руднев? — спитала вона так, наче йшлося про добре їй знайомого.

Радику стало ніяково. Він всього лише рядовий борець, а тут його персоною зацікавився представник ЦК комсомолу. Що б це могло значити? Радик стояв у нерішучості, зважуючи, озватися йому одразу чи ні, але партизани виштовхали його з гурту.

— Здрастуй, Радик! Здрастуй, перший комсомольцюковпаківцю! — Аня міцно потиснула юнакову руку. — Який ти зовсім юний. А я уявляла тебе таким, знаєш, суворим, бородатим партизаном. Гордим. А ти весь свій...

— Та і я уявляв собі представників Центру дещо інакшими... — ховаючи ніяковість, мовив тихо Радій.

Аня знала Радика Руднева заочно. Вона була в захопленні від того, що Семен Васильович узяв свого сина у свій партизанський загін рядовим бійцем. Згодом, коли партизанські зағони Руднева і Ковпака злилися в один, за обопільною згодою Ковпак став командиром, Руднев — комісаром. До цього часу в загоні нараховувався лише один комсомолец. Ним був Радій Руднев... Тепер партизанський загін поповнився молоддю.

Прийом літака з Великої землі перетворився у справжнє свято. Дарма що від лісового аеродрому до місця дислокації партизанського зағону пролягли сорок нелегких лісових кілометрів, втоми, здавалося, ніхто не відчував.

Ось і табір. Поміж сосен ледь помітними горбочками видніються землянки: подекуди стоять курені — це, очевидно, тимчасові, як зрозуміла Аня. Так воно й було насправді: в куренях жили переважно люди, які щойно прийшли в загін і не встигли зробити собі землянки.

Ані так хотілося побільше дізнатися про життя партизанів, про їхню боротьбу, але довелося відповідати здебільшого самій. Партизани колом оточили москвичів і засипали їх питаннями.

Побачивши, що партизани втратили всяку міру в задоволенні своєї цікавості, Руднев наказав припинити допит москвичів.

— Дайте людям влаштуватися, нарешті! — суворо сказав комісар. — Ось ваша землянка, товариші. Відпочивайте. Ввечері зустрінемося. Я пришлю за вами.

III Жовтневий ранок у партизанському лісі видався напрочуд свіжим. Аня любила таку пору, коли в передсвітанковій імлі пробуджується день і нічна дрімота враз спадає, коли навкруги така краса, така дзвінка тиша...

Всього два дні, як вона прибула з товаришами в загін, а почуває себе так, мовби тут і жила суворим партизанським життям. І дівчата — Юля Зінухова і Валя Павліна, і хлопці — Боря Король і Вася Олійник теж якось швидко стали в загоні своїми.

Чудові люди зібрались у Ковпака. От хоч би й командир п'ятої роти Степан Юхимович Єфремов. Душевна людина. Разом з тим вимогливий, принциповий.

У п'ятій роті Аня комсомольський секретар. Одноголосно обрали. Ще б: адже вона інструктор ЦК.

Новий день набирався сили. Табір оживав. То там, то там уже чулися голоси партизанів, подзенькували відра. Протупотіла пара коней...

Раптом двері землянки прочинились, і в прямокутнику синього ранку, що увійшов разом із свіжим повітрям, на порозі виросла кремезна постать командира відділення Вано Рехвіашвілі.

— Боець Дівіна! Я просив би вас у майбутньому не затримуватися з підйомом. Ви запізнилися вдруге. Більше не нагадуватиму.

— А що — вже всі встали? — удаючи наївність, запитала Аня.

— Так точно! — кинув іронічно Вано. Він не помітив Аниного жарту. — Вашу персону чекаємо.

— Командире, навіщо ж так уїдливо?

Вано, однак, не знітився.

— У нас, вибачте, не дача, хоч ми й у лісі. Тут, якщо хочете, армія. А ви, в першу чергу, боець. — Вано говорив уривчасто російські слова підбирати йому, як видно, було нелегко.

Хряпнувши дверима і відійшовши кілька кроків, він незлобливо чортихнувся і з досадою подумав про те, що йому таки в загоні не везе. Присилають таких ось білоручок. Подумаєш, інструктор ЦК! Ну, то й що? В партизанському загоні не засідати — воювати треба. І він, Вано Рехвіашвілі, хотів би, щоб на місці інструктора ЦК був

інструктор районного ТСОАВІАХІМу, а ще краще — хороший, випробуваний у боях солдат!

На ходу його обігнала Дівіна. Вона миттю зайняла місце в строю на лівому фланзі.

— Вам не туди, комсорг. Ставайте на правий фланг! — скомандував Ваню і з задоволенням відзначив, що Дівіна не заперече, навпаки, чітко виконує наказ. «Щось військове в ній таки є, — подумав Рехвіашвілі. — В армії закон: умій командувати, але вмій і виконувати. Причому перше витікає з другого, бо ще ніхто командиром не вродився».

Був звичайний партизанський день, коли «працювали» лише розвідники, штабісти й командування. Особовий склад вивчав вітчизняну і трофейну зброю, підригну справу.

Ваню неспішно обходив своїх партизан — відділення чистило зброю. Раптом він почув повчальний голос Дівіної:

— Ну, хто ж так з автоматом поводитьсь! Треба лівою рукою притримувати за ствол...

Ваню підійшов непомітно, придивився. Ого! Та це дівчисько з автоматом веде себе, як з іграшкою.

— Ви що, Дівіна, — чи то запитав, чи то ствердив Ваню, — знаєте цю зброю? Звідки?

— А я до війни на курсах ТСОАВІАХІМу навчалася, — лукаво відповіла йому Аня, передаючи бійцеві німецький автомат.

Ваню зрозумів, що його шиють у дурні, проте вигляду не подав і тоном, що не викликав заперечень, зауважив:

— А коси доведеться обрізати. У нас не бульвар. Тут ліс.

Аня взагалі кіс ніколи не носила, завжди стриглась коротко. Однак інколи все ж шкодувала за тим, бо мала гарне, густе волосся. І ось уже майже півтора року вона не стриглась. Спочатку було не до того, а потім увійшло в звичку, і тепер Ані було відверто шкода своїх кіс. Заува-

ження свого командира відділення вона сприйняла як недоречно, навіть грубе.

— Що ви все ліс та ліс, товаришу Рехвіашвілі! І про бульвар давайте не будемо згадувати. А щодо кіс — вибачайте. Я хоч і боєць, але жінка. І цього вашого наказу не виконаю.

«Здається, перегнув палку», — подумав Ваню і пробурмотів:

— Це не наказ... — Проте за гострий язик вирішив прочити.

— От що, Дівіна. Зброю, я бачу, ви знаєте. Вам тут робити нічого. Проінструктувати можу і я. А для вас є одне бойове завдання. Дуже важливе. Спеціально для вас приберіг...

— Я слухаю! — Аня підвелася.

— Підете по картоплю. Де вона і як її взяти — вам розкажуть на кухні. — Ваню пильно подивився на Аню: він чекав заперечень, але їх не було. — Вам все зрозуміло?

— Так точно! — Ані так і хотілося сказати щось різке цьому причепі, але вона стрималась.

— Виконуйте...

Аня бачила, що Рехвіашвілі відверто насміхається з неї, але не виконати наказ вона не могла.

— По картоплю? — почула вона голос. Підвела очі. Поруч стояв Радик Руднев. У його погляді Аня не прочитала ні насмішкватості, ні зверхності. — Ви не переживайте, Анно Лаврентівно. У Ваню всі пройшли через картоплю. Така вже в нього метода виховання бійців. Ваню каже, що кожного бійця треба випробувати на незначному, тоді й віч-на-віч з ворогом він не розгубиться. Зараз, правда, не той випадок. Який би не був командир, повноважного представника слід поважати. Я так думаю. Хочете, відпрошусь і піду з вами?

Аня не стільки боялася йти сама, скільки їй не хотілося бути на самоті в незнайомому лісі та ще й тривалий

час: п'ять кілометрів пішки — не така вже й мала віддаль. Проте вирішила бути послідовною до кінця.

— Не треба, Радію. Яюсь сама.

— Що ж, вибачайте. — Радій образився і не приховував цього.

IV Осінній ліс м'яким килимом стелився під ноги. Стояв тихий погожий день, які бувають тільки в жовтні, коли вже нема й натяку на літню спеку; вранці ліс огортає теплий туман, а десь годину на десяту, одинадцятую, коли береться до полудня, в лісі стає тепло і мирно. Уже впокоїлось птаство, лише дятел раз по раз дає про себе знати телеграфним дробом.

Вдихаючи пахощі осіннього лісу, Аня тепер була навіть вдячна Ваню за його чудний наказ. Дихалося їй легко і приємно, і думки були такі ж легкі й піднесені — про милий їй серцю рідний край. Дивно, думала вона, чому на пам'ять не спадає нічого з пережитого в останні дні? Ну, хоч би навчання в спецшколі або переліт з Москви? Мабуть, так влаштована людина, що здебільшого, якщо не напружує пам'ять, пригадає щось приємне. Дитинство, наприклад. Друзів, тепер таких далеких, і від того ще ближчих. Маму... Маму? Ні, маму Аня не пам'ятала: їй було два роки, як вона померла. Усе їй замінив батько. По-всякому з ним жилося: і боляче було за нього, і гордилася ним — міцним і дужим, розумним у справах вищих і таким недолугим у справах своїх, сімейних. Але ніколи не судила його. Бо він — батько.

Стиха шурхотіло під ногами пожовкле листя, опала хвоя. На душі легко, як після купання у вечоровій річці...

Вона вже підходила до того місця, де схована картопля. Вхід до схованки було замасковано опалим листям і торішнім гіллям. Аня його дуже легко знайшла. Партизани тут почувалися господарями, тому про особливе маскуван-

ня і конспірацію не дбали: фашисти сюди майже не навідувались.

Аня почала вкладати картоплю в рюкзак. «Все-таки в армії, — думала вона, — деякі командири не завжди правильно підходять до вирішення питання зміцнення дисципліни. Хоч би в даному випадку. Ну, скільки я зможу принести цієї картоплі! Десять, нехай п'ятнадцять кілограмів. На скількох людей її вистачить?»

Рюкзак був уже майже повний, коли, наче грім, пролунало:

— Хенде хох!

Аня підвела очі й обімліла: неподалік стояло не менше десятка фашистів. Вона спочатку подумала, що її розігрують свої. Але потім зрозуміла, що це справжні фашисти — і посмішка так і застигла на її обличчі.

— Ком! Ком! — гарикнув старший.

«Ось вона, смерть. І як по-дурному, до сліз, до болю по-дурному. Зроби один порух, один крок назад, і з десятка стволів вдарить смертоносний свинець».

— Ком! Ком! — голоси були настійніші.

«Що діяти?» — заціпеніння потроху минало.

— Ком, фрейлен! Ком! — нетерпляче зробив крок уперед крайній фашист.

Голоси чужі, лайливі. Але вже менше у фашистів настороженості: побачили, що вона одна й, опустивши автомати, замахали руками: «Йди, іди сюди!»

«Тепер слід виважити кожний свій рух», — подумала Аня. Щоб підняти автомат і вистрелити, потрібен час. Мало часу, але потрібно. Все це вона сама відпрацьовувала у спецшколі. Вірогідність прямого попадання в такому випадку людини не тренованої зводиться до нуля. Але ж їх десять. Правило втрачає свою силу. Отже, єдина надія на гранату...

Аня зробила вигляд, що збирається підійти. Вона зобразила щось схоже на посмішку і, наче поправляючи хустку, непомітно дістала гранату й зубами вирвала кільце. Ні,

вона поки що не збиралася вмирати, не мала наміру підривати себе, а разом з собою і ворога. Вона вірила у свою щасливу зорю, у свій шанс. Він у неї був.

Аня зробила крок уперед, знов начебто взялася поправляти хустку, різко замахнулась, жбурнула гранату і кинулась у яр.

Вибух і постріли злилися воедино... Десь підсвідомо Аня думала про те, що граната, мабуть, не долетіла, бо автомати надто жваво колошматили осінній ліс, та за якусь хвилю вона вже не чула стрілянини, лише бігла все далі й далі. Вона пробігла ще кілька хвилин на межі можливого в людських силах і навіть більше, і, відчувши, що ноги її не слухають, безсило впала на осінні листя під кущем ліщини і заплакала. Їй було і страшно, і соромно водночас. Сьогодні вона вперше зустрілася віч-на-віч з ворогом. Тікала. Але ж не розгубилась, хоч їх було рівно в десять разів більше. І все ж тікала... Про це вона не може думати спокійно. Вона, відповідальний працівник ЦК, ганебно тікала. «Як я гляну товаришам у вічі, — свердлила мозок думка. — Краще б умерти лицем до ворога, як Зоя... Але чому Зоя? Що зробила я такого, щоб так гордо прийняти смерть? Ходила по картоплю...»

Аня повернулась у загін стомлена і змучена. Першим, кого зустріла в таборі, був секретар партійної організації з'єднання Панін. Середнього зросту, худорлявий, він значно програвав зовні багатьом командирам. Але Паніна високо цінували не лише Ковпак та Руднев. Свого партійного секретаря глибоко поважали бійці загону.

Людина з багатим життєвим досвідом, Яків Григорович не міг не помітити різкої зміни в настрої веселої «москвички», як охрестили Аню партизани ще з першого дня.

— Що з вами, Аню? — Панін прищурився, і веселі зморшки зійшлися біля очей.

— Так, нічого...

— Я розумію, що нічого. Але щось сталося?

Й Аня, не криючись, — довір'ям до Паніна вона прониклася з першого дня — розповіла йому все. І про фашистів, і про те, що її хвилювало.

— І ви переживаєте, що тікали? — Яків Григорович пожавішав, помолодшав наче. — Слухайте, та це ж просто смішно! — і кахикнув вибачливо в кулак. — Даруйте, що я так... Їх десять — ви одна. І вийшли переможцем у цій сутичці... Краще б умерти? Я вас не розумію. Ви самі ще раз, на свіжу голову проаналізуйте свої дії. Певен: кращого рішення, ніж ви прийняли там, у лісі, вам не знайти. Ви повелись у даній ситуації як справжній воїн. Так, так, я не перебільшую.

— І знаєте що, — Панін перевів розмову на інше. — Для ближчого знайомства з бійцями виступили б ви перед ними, розповіли про Москву, про те, як там зараз у тилу. Люди другий рік відірвані від своїх. Їм усе цікаво. А у вас же ого-го який багаж знань! То як — домовилися? — і Панін знову хитрувато примружив очі.

— З задоволенням, Якове Григоровичу.

Аня вже потім дізналася, що Ваню дістав добрячу «ви-волочку» за той наряд на картоплю. Однак ні вона сама, ні Ваню більше й словом не обмовилися про той випадок, наче його зовсім не було. Хоч кожен з них виніс з «науки про картоплю» свої висновки. Ваню переконався, що «московська білоручка» — справжній боець. Він зрозумів, що Дівіна в загоні ненадовго, що попереду її чекає справжня робота, задля якої вона й прибула з Москви. Яка робота? Мабуть, дуже важлива, коли т а к у дівчину до неї готували. Аня ж думала про те, що потрапила до справжніх людей і воліла б розділити з ними всі успіхи і невдачі нелегкого партизанського життя, але йшла війна, і комуніст Дівіна розуміла, що належить вона не собі, а партії, своєму народові, що довір'я їй виявлено надто високе і вона не має права його не виправдати, бо це суперечило б її переконанням, усім її роботі.

А Панін у цей час розмірковував, якими героїчними звершеннями могли б ознаменувати свій час оці молоді люди на мирному фронті. І той же Ваню, з його гарячковістю, але вищою справедливістю в усьому, й оця юна Дівіна, з її незламною волею, сміливістю і вимогливістю. Але зараз війна, і вони змушені спрямовувати свої знання, волю, енергію у зовсім інше русло, а він, Панін, повинен їм допомагати в цьому. Бо такий у нього теперішній обов'язок.

Над табором тихо лилася пісня. Між бійців Панін побачив Вершигору. Його чорна й густа, мов осіння ніч, борода наче диригувала, а може — Панін посміхнувся до себе, — заважала Вершигорі керувати співом.

«Пісень би нам хороших партизанських, — подумав Панін. — Хороших треба пісень».

У Реалізацію ідеї, яку Панін виношував уже кілька днів, а тепер одержав на неї згоду, він вирішив не відкладати на далеке майбутнє. З досвіду Яків Григорович знав, що найсильніші враження — перші. І поки вони не стерлися, поки в пам'яті кожного прибулого комсомольця живі деталі, — може вийти цікава бесіда.

Як Ковпак, так і Руднев зустріли пропозицію Паніна схвально.

— Ми й самі тут метикували, — говорив Ковпак, — та от Семен Васильович каже, що якось незручно з першого дня впрягати в роботу наших новоприбулих на повну силу. А для чого ті сили берегти, питаю? Про чорний день? Так хай про нього дбають фашисти. Правильно я мислю, товариші політпрацівники?

Руднев сховав посмішку в пишних вусах, а Панін засміявся відверто:

— Крити нічим, Сидоре Артемовичу.

— Отож і я про те. Так що давайте, проводьте бесіду. Я й сам із задоволенням послухаю.

Зібрались увечері. З нагоди такої офіційної зустрічі з

представниками Великої землі партизани причепурились, погодилися.

Розташувалися групками, не як звичайно — повзводно й поротно, а за власними інтересами. Багаття оперізували галявину великим колом, у центрі якого приготували місце для «москвичів».

Панін вийшов наперед, підняв руку. Гомін стих, у нічній тиші де-не-де потріскували вогкуваті гілочки з вогнища.

— Наша бесіда, товариші, сьогодні буде незвичайною. — Голос Паніна звучав рівно і спокійно. — Мова йтиме не взагалі про нашу з вами боротьбу з ворогом, про життя наших людей у тилу, а конкретно. Тобто, наші нові товариші розкажуть вам про те, що вони бачили на власні очі, учасниками яких подій були. До того ж, ви самі зможете задавати скільки завгодно питань на теми, що вас цікавлять, а товариші вам відповідатимуть. Згода?

Галявина загула:

— Згода, Якове Григоровичу!

Аня невиразно пам'ятала, про що говорили Андросов, Зінухова. Вона гарячково збиралася з думками, але вони все тікали від неї, і Аня не на жарт розгубилася.

— Давай, Дівіна, — Аня озирнулась і побачила Паніна, який легенько її підштовхував у центр кола. — Давай, бійці чекають.

Як тільки Аня стала в коло, вона вже знала, про що буде говорити: про рідний Миколаєв, про старого солдата Войташенка і про його сина, котрий загинув звичайною смертю бійця, про заклопотаного голову Херсонського міськвиконкому Ладичука, про хворобливого майстра Іванова із Сталіно, про однорукого, в постійних клопотах сільського трудівника, директора радгоспу Маркова. А ще вона вирішила розповісти бійцям про Москву, її мужніх захисників і не менш мужніх її рядових жителів.

Вона бачила, як уважно слухає її командир роти Карпенко, як нервово мене в пальцях так і не розкурену само-

крутку Ковпак. І коли вона скінчила свою розповідь, у неї раптово забракло слів.

І тут, у далекому тилу, вперше пролунали оплески.

Панін щиро привітав Аню:

— Молодець, Анно Лаврентіївно! Спасибі від імені бійців. — І вже звертаючись до загасаючих багать, спитав: — Сподобалася, товариші, бесіда?

— Побільше б таких!

— А що, товариші, — Аня звернулася до всіх разом. — Давайте організуємо нашу наступну бесіду про літературу. Як ви?

— Охоче підтримуємо, — відповів за всіх Вершигора.

Панін з задоволенням подивився на Аню: «Путящий політпрацівник. Уміє зацікавити людей».

Ніби вловивши його думки, Ковпак, підморгуючи, підстрикнув Паніна:

— А що, Якове Григоровичу, дивись, Дівіна в тебе хліб забере. Га?

— Нашого комісарського хліба, Сидоре Артемовичу, на мій і на вік Дівіної вистачить. Та й ніколи він не приїсться людям, коли в усьому є міра.

— Твоя правда. Я от віку вже немолодого, а тобі, скажімо, чи Семенові завидую. А тепер ще й оцьому дівчаті. Бо слово, вчасно й до ладу сказане, — це тобі не фашистові в'язи скрутити. — І, побачивши порух Паніна для заперечення, зауважив: — І не заспокоюй мене, не втішай. У мене й своєї роботи вистачить, щоб я ще ваш хліб одбирав. — І вже спокійний Ковпак пихнув великою самокруткою.

Тим часом Карпенко підвівся, підійшов до Ані й несподівано запропонував:

— А чого нам розмову про літературу відкладати? Давайте сьогодні й розпочнемо, щоб до наступної зустрічі були факти для роздумів.

— Правильно! — вигукнув Рехвіашвілі. — Давай, Дівіна, читай вірші.

І вона читала. Цього разу до партизанів ніби завітали

Блок і Єсенін, Лермонтов і Маяковський. Аня читала вірші за віршем і бачила, як світлішають обличчя партизанів, як час від часу то на одне обличчя, то на інше лягає тінь спогаду...

Розділ другий

І Жовтневі дні другого року війни були позначені в історії ковпаківського загону цілим рядом бойових операцій, про які вже чимало написано самими учасниками тих подій та істориками. Наше завдання інше: простежити цей, до болю короткий проміжок часу, — від дня прибуття посланців комсомолу в загін 7 жовтня 1942 року до того страшного дня 17 листопада 1942 року, коли куля фашистського солдата обірвала Анине молоде, сповнене сонячних прагнень і надій прекрасне життя.

...Вже другу добу партизанська застава в кількості шестидесяти чоловік відбивала одчайдушні атаки ворога. Застава в оточення потрапила несподівано: партизанський зв'язковий загинув, і прочісування лісу, вчинене фашистами, було для ковпаківців несподіванкою. Це вже потім підраховують, що застава відбивала противника, який за своєю чисельністю у десять разів переважав оточених.

У цій групі була й Аня. «Якщо бути відвертим, то я, командир роти, — пригадує колишній командир п'ятої роти Степан Юхимович Єфремов, — десь у глибині душі все ж сумнівався в бойових навичках нашої загальної улюбленниці «москвички» Ані. Говорила вона з бійцями майстерно — цього не забереш. Зброєю володіла відмінно. По всьому видно, хороша спортсменка. Однак ці якості не стільки підтверджували її потенційну спроможність бійця, скільки послаблювали її. Люди такого складу, як правило, запальні, хоч запальність ця скороминуча, нетривка. А війна — тяжка робота. Тут витримка потрібна. Але цей, перший справжній бій, у якому взяла участь Аня, переконав мене в протилежному».

В якийсь момент сили перебували на тій мертвій точці, коли вдіяти, здається, вже нічого не можна, і якщо воля ще не паралізована, то тільки завдяки неймовірним зусиллям. І цей стан можна було пояснити: лише за кілька десятків кілометрів звідси стояв табором великий партизанський загін, здатний без особливих зусиль змести гітлерівців, а вони волею долі змушені боротися самі. Допомога може прийти лише випадково: група партизанів пішла на довготривале завдання, у так названий рейд по залізницях, і повернутись у загін мала не скоро, отож, її відсутність тривоги ні в кого не викликала.

Аня розуміла цей шоковий стан, сама перебувала в ньому, коли свідомість уже потьмарилася від безперервного гулу і грому, тріскотні кулеметних та автоматних черг, порохового диму і снарядного смороду. І все ж вона заставила себе звернутися до бійців.

— Сміливіше, сміливіше, хлопці! — почувся голос Дівіної. — А сама не припиняє вогню. Жодного зайвого руху, жодного зайвого патрона. Лише короткі, мов поодинокі постріли, вигуки:

— Єсть гад! Ще один!

Разом із словами, з якими Аня звернулася до бійців, до неї прийшла впевненість, минулося хвилиenne заціпеніння.

Раптом замовк партизанський кулемет. Аня рвучко озирнулася, потім побігла в напрямку до «максима».

Кулеметник загинув. Куля влучила в голову. Навиліт. Аня легенько вивільнила з його заціпенілих пальців руків'я кулемета і прилаштувалася до стрільби.

В окоп сплигнув політрук роти Мінаєв.

— Давай, мабуть, ти, Васю. Я стрічку подаватиму.

Ожив кулемет. Атака — котра вже за сьогодні! — захлинулася. Вона була й останньою. Таки посланець групи дістався до штабу, й основні сили загону розірвали кільце оточення. Фашисти панічно кинули позиції.

В розташуванні загону, куди партизани прибули над ранок наступного дня, Аня зустрілася з Рудневим.

— Вітаю, Аню. Чув, билася хоробро. — Руднев подивився в її стомлене обличчя. — Що, нелегко комісарити, Анно Лаврентіївно?

— Нелегко. Але я не шкодую. Навпаки, мені подобається, а особливо, коли відчуваєш у собі силу, коли можеш відповісти на запитальні погляди бійців дією.

Руднев прищурився. Смикнув себе за вус. Ще раз пильно глянув на Аню і пробурмотів:

— Да-а, живеш поруч, а людини так до кінця і не знаєш, — і незрозуміло було, чи то він промовляв до Ані чи сам до себе. — От і Дівіна. Думав так: хороший комсомольський працівник, відважна дівчина, а головного, виявляється, не розгледів. — Руднев говорив тихо, якимось неприродно швидко, що Аня навіть не все могла розібрати.

— Про що ви, товаришу комісар?

— А, так-так, нічого, — знітився наче впійманий за руку. — Анно Лаврентіївно, а чого це у вас аж два автомати? Ого, та ще й новенький «шмайсер»!

— Трофейний! — Аня недбало, але віртуозно, скинула автомат з плеча. — Подарувати?

Руднев усміхнувся:

— Спасибі, Аню! — він знову перейшов з нею на «ти». — Твій трофей. Володій.

Вони ще постояли трохи мовчки. Руднев не читав Аниних думок, але як людина досвідчена він знав, що відчуває за раз Дівіна. Дивлячись їй в очі, він стиха промовив:

— Я розумію твій стан, Аню. Важко, дуже важко бачити, як гинуть твої товариші. І ми повинні бути безпощадні до ворога ще дужче, твердо пам'ятати про те, що наше діло — святе діло.

II Аня сиділа під високою крислатою сосною і намагалася ще раз перебрати в пам'яті перипетії вчорашнього бою. Вона вже заспокоїлась і аналізувала тепер свої дії. Йй було ніяково перед Рудневим, що «розклеїлась», але вона вже опанувала себе. Отже, як вона діяла сама? Стріляла наче непогано. Місце для ведення вогню вибрала вдало. Потім загибель кулеметника. І там діяла за обстановкою. Ну, що ж, все гаразд...

Вона оглянулася навкруги. Невеличкі калюжки вже брались першим молодим льодком, прозорим і ламким, як «півники» з далекого дитинства, що ними, бувало, пригощав її батько, повертаючись з міста.

Витягла з кишені невеличке люстерко. Глянула на себе. Нічого особливого, трохи змарніла, але то від втоми. Виспиться — і все минеться.

Люстерко упіймало невеличкий прямокутник низького осіннього неба, і на тлі сивуватих хмар особливо яскраво відбивався смарагдовий силует соснової хвої. Аня пильніше придивилася до сосни. І звідки вона така крислата взялася тут? Як у Цюрупинську.

— Що ти, дочко, дерево розглядаєш? — почула вона голос поруч.

Від несподіванки здригнулась, швидко підхопилася на ноги. Але побачивши поруч літнього партизана, почервоніла від своєї миттєвої розгубленості. Розуміла: це своєрідна нервова реакція після недавнього бою.

— Наче сестру рідну зустріла в далекій стороні. Саме така сосна у нас росте, на півдні Херсонщини. Кримська сосна.

Старий уважно слухав Аню, не квапився ні перебивати її, ні ставити запитання. Вони, старі, всі такі. Розважливі, мудрі. Їм уже спішити нікуди. Все життя вже там, у минулому.

— Кримська, кажеш? Може, й так, — відповів повагом. — А може, то сосна звичайна, тільки їй чогось не вистачає в ґрунті, то й не пішла вона вгору. Хто зна? Людині не все да-

но знати. Тут про ближнього, як у старину казали, знань, мов у зайця хвоста, а ліс... То, кажеш, на Херсонщині ліси є? Не чув. Кавуни — да. Гарні кавуни.

Ані сподобався цей літній чоловік. Чимось нагадував батька, а ще — Ковпака. Хіба що старший за обох.

— У нас люди ліс посадили. Ще адмірал Федір Федорович Ушаков, коли будував на Херсонських верфях Чорноморський флот, сосну, кажуть, садив на щогли. Тільки не прижилася північна сосна. Сухо. А кримська, яку почали садити десь у двадцятих роках, росте, тільки на щогли не годиться. Та кому ті соснові щогли тепер потрібні?

Старий відверто милувався Анею.

— Дивлюсь я на тебе, дочко, і душа радіє. Бачу: любиш ти ліс. А значить, і людей любиш. Це добре, бо світ на любові тримається.

— А як же його не любити? Краса он яка!

— То правда. Але й користь. Тепер же незмірна користь. Скільки ліс оберігає нашого брата партизана? Цілі армії! Ліс теж солдатом став, дочко. Воює тепер ліс.

Партизан поволі підвівся, старанно вичистив люльку.

— Побув оце коло тебе, дочко, і на душі легше зробилося хоч трохи... Сина свого вчора поховав. Кулеметником був мій син... Геройськи, кажуть, загинув...— І старий пішов. Пішов важко, зсутулено, але твердо.

Аня розгубилася — так несподівано сказав їй останні слова партизан. Вона хотіла, було, наздогнати його, сказати якісь заспокійливі слова й осіклася. А чи потрібні вони йому зараз, ті слова?..

Й одразу заперечила собі: «Слова треба! Заспокійливі і мобілізуючі, різкі й ніжні. Бо життя іде. І люди завжди лишуються людьми, навіть у найстрашніших умовах, і їм завжди притаманне людське: почуття співстраждання, жертви в ім'я інших, в ім'я народу, партії. Слово має повести в бій! А чому має? Слово — боєць з перших днів війни — несе свою службу. Воно в строю. І тобі, Дівіна, це повинно бути зрозуміло особливо чітко і ясно, бо ти політ-

працівник, хоч на нинішньому етапі лише рядовий боєць партизанського загону».

Після свого не такого вже й тривалого перебування в загоні Аня зріднилася з лісом. Він урятував її, коли вона вперше зіткнулася віч-на-віч з ворогом, а ось тепер усі партизани після бою прийшли до своїх землянок, як до рідної домівки, а може, навіть більше, ніж просто додому, а як до рідної сім'ї! Ось уже другий рік у нас одна сім'я — велика багатонаціональна сім'я радянських людей. Сім'я дружна, монолітна, об'єднана однією любов'ю і однією ненавистю. І Аня горда тим, що вона член цієї сім'ї. Вона горда, що їй випало на долю битися проти ворога пліч-о-пліч з такими людьми, як Ковпак, Руднев, Вершигора... До Семена Васильовича в Ані було ставлення особливе. Чи причина тому — Вадик, син Руднева, перший ковпаківський комсомолец, чи сам Семен Васильович, людина енергійна, відкрита душею, смілива, рівна у стосунках з усіма... Вона горда, що воєе поруч з такими чудовими хлопцями, як Василь Олійник, Василь Минаєв, Михайло Андросов... І подругами своїми Аня горда...

Ш Аня неспішно поверталася до своєї землянки. Бій уже перестав її тривожити, і така його скороминучість існування в людському естві теж зрозуміла: війна є війна.

Назустріч їй ішов чоловік у військовій формі, але без петлиць. Аня глянула на нього лише мигцем й одразу зрозуміла, що десь бачила його, більше того — вони знайомі. Але пригадати ніяк не могла. Відстань між ними скорочувалася, звернути Ані було нікуди — стежина надто вузька, та, по правді кажучи, вона й не мала на думці звертати — не в її характері, і треба було щось робити. Не привітатися (а чоловік теж міг її упізнати) — значить, повестися проти усталеного звичаю між знайомими людьми. Привітатись — а як до нього звернутися? Але всі Анині сумніви однією посмішкою, одним, так добре знайомим Ані порухом брів розв'язав чоловік.

— Здрастуй, Аню!

— Іване Костянтиновичу! Здрастуйте! — Аня ледь стримала себе, щоб не кинутися Сиромолотному в обійми. Вона впізнала другого секретаря Миколаївського обкому партії. Сиромолотний по-батьківськи пригорнув дівчину й легенько притиснув її до своїх грудей.

— Як ти тут?

— Воюю...

— Чув. Молодець. Спасибі, Аню!

— А ви звідки в загоні? — Аня намагалася про все дізнатись якомога швидше, тому як відповідала, так і запитання ставила — поспіхом, коротко.

— А звідти! — І Сиромолотний показав очима на небо. — Сьогодні вночі прибув.

— Надовго?

— Гадаю, що так. Мене в загін призначено уповноваженим Центрального Комітету КП/б/У. А зараз тебе розшукую.

— Щось сталося? — на Аниному обличчі надія змінилася тривогою. Вона й сама знітилася свого запитання, розуміючи його безтактність: людина, причому, людина з високими повноваженнями, хоче просто побачити її, свою землячку, а вона...

Сиромолотний вдав, що не почув Аниного запитання, і продовжив:

— Я знав, що ти тут. І ось уже стільки часу минуло, вважай, три чверті доби, а тебе ще й не бачив. Час військовий, друзів цінувати треба особливо. А ти скоро відбудеш у наші рідні місця — не сьогодні-завтра. Як же я міг тебе не побачити! Та й справа є.

— Вибачте, Іване Костянтиновичу, то в мене мимоволі прохопилося. Думала, з моїми щось, може, ви щось знаєте...

— На жаль, Аню, не знаю нічого. Ти ж сама бачила, як проходила евакуація. Вжили всіх заходів, а безпорядку не позбулися. Про долю твоїх рідних не чув нічого.

— А про наших з обкому?

— За той час, що ти їх не бачила, ніяких змін. Усі на своїх місцях — і дівчата, і Ганпанцуров... До речі, тобі привіт від Михайла. Перед самим відльотом у загін бачився з ним. — Сиромолотний після хвилинної паузи подав Ані записку. — Це Михайло просив тобі передати.

Аня взяла до рук невеличкий, учетверо складений папірець. Бережно розгорнула його і побачила знайомий почерк: «Здрастуй, Аню! Дивне життя — то ти, то я йду по твоїх слідах, а зустрінутися ніяк не можемо. Сьогодні на кілька годин потрапив до Москви. Сказали, що ти була ще тут вчора, а тепер відбула на спеціальне завдання. На яке, не сказали. Я розумію, питати не про все можна, говорити — також. Пишу в надії, що Михайло зможе передати тобі цей папірець. Живий і здоровий, воюю. Капітан. Незважаючи на все, вірю в нашу зустріч, Аню. Успіху тобі! Леонід».

Аня ще раз пробігла записку очима. Все стисло, все коротко, Цирульников і тут не зрадив собі. Але якби він знав, скільки радості принесли їй оці кілька нашвидкуруч написаних рядків! Аня звела очі на Сиромолотного і подякувала йому самим лише поглядом. Іван Костянтинович стенив плечима: мовляв, нічого такого він не зробив. Михайло Ганпанцуров просив передати записку — він передав. У нинішній час річ це буденна. Дякувати не варто...

— А тепер, Аню, про діло...

Уповноважений ЦК КП/б/У Іван Костянтинович Сиромолотний доводив до Аниного відома останні корективи плану діяльності Миколаївського обкому комсомолу в підпіллі, які було внесено в раніше прийнятий план напередодні відбуття Сиромолотного в партизанський загін і з якими йому було доручено ознайомити Аню. Але найнесподіванишим було те, що перехід Дівіної на підпільну роботу... затримується. На який час? Чому? Аня цього не знала. Не знав точно і Сиромолотний. Значить, була причина.

— Надовго, Іване Костянтиновичу?

— Чесно тобі кажу: не знаю. Не запитував. Ти ж знаєш, що там, — він показав пальцем угору, — Аня зрозуміла, що в Москві, — не запитують. Все, що вважали за потрібне сказати, сказали. А поки що — ті ж обов'язки, що й до сьогодні.

Аня глибоко переживала повідомлення Сиромолотного. В чому справа? Чому затримується перехід? У голові роїлися різні думки, але нічого суттєвого на пам'ять не спадало. А тут ще записка від Леоніда. Ані стало соромно перед собою, що згадує його не часто. Але не її в тому вина і не Леонідова: війна забирала в них обох значно більше часу, почуттів і прагнень, ніж це можна було передбачити, вона заповнювала і його, і її ество, не лишаючи місця для особистого життя. Свое, особисте Аня переносила на «після війни». А як Леонід? І він також. Тому тепер Аня просто склала записку якомога щільніше, підняла з землі порожню гільзу від автоматного патрона і сховала її туди: так надійніше. Не загубиться і почитати можна у вільну хвилину, хоч кожне слово, кожну літеру вона запам'ятала з першого разу.

А що ж з переходом у Миколаїв? Чому затримка? Як потім з'ясувалося, захворів зв'язковий і не вийшов на зв'язок у призначений час. Суворі умови конспірації вимагали перевірки. А коли її було завершено, Ані це вже не знадобилося...

Розділ третій

І — Дівіна! До командира роти! — прибіг захеканий Василь Олійник. Аня завжди по-доброму заздрила Василеві. Він ще в спецшколі вирізнявся поміж інших своєю чисто армійською хваткою, очевидно, тому його й зарахували в групу підричників тут, у партизанському загоні. Аня не знала лише того, що Олійник сам із захопленням спостерігав за Дівіною і ставив її собі в приклад, бо вважав, що Аня значно більше за нього знає у військо-

вій справі і значно більше вміє: у неї підготовка різнобічна, а в нього тільки диверсії. А це так небагато...

— Щось сталося? — Га сьогодні, наскільки поінформована була Аня, ніяких операцій не передбачалося, взвод ніс караульну службу, її ж товариші увільнили від варти за спільною згодою.

— Там скажуть. — Василь був, як завжди, небагатослівний.

У землянці над картою схилилися Єфремов і Вершигора. Аня переступила поріг.

— Дозвольте?

— А-а, Дівіна. Заходь! — кинув Єфремов коротко. Вершигора привітався з Анею за руку:

— Як настрій, комсомол?

— Все гаразд, Петре Петровичу...

— От і добре, — розважливо сказав Єфремов.

— А за чим викликали?

— Підходь, Дівіна, — запросив Аню до карти. — Ось тут, — Єфремов обвів на карті невеличке коло, — поворот залізниці. Краще, ніж тут, поїзд під укіс ніде не ляже.

— Степане Юхимовичу! Ви мені довіряєте таку операцію?

— А що тут дивного? — почервонілі від безсоння очі Єфремова дивилися якимось напружено і сторожко. — Підривник ти хороший. Є якісь сумніви? Заперечення? — Єфремов пильно глянув на Аню. — Відмовляєтесь?

— Що ви, Степане Юхимовичу! Навпаки, я з радістю...

— От і добре. Помічник у тебе буде надійний: Василь Олійник.

Про кращого напарника Аня і мріяти не могла. Для неї він був загадковим. Кудись ходив на кілька діб. Звідкілясь приходив стомлений, але задоволений. На запитання відповідав однозначно і ніколи не розповідав про свої «відрядження».

Олійник без особливого ентузіазму сприйняв Анине повідомлення про те, що вони підуть разом, а надто, що її

призначено старшою групи, в яку, крім нього, Василя, входило ще кілька чоловік. З цього приводу він навіть бігав до Єфремова, але той не захотів його й слухати, пообіцяв лише дати кілька нарядів поза чергою після виконання завдання.

Аня, однак, про це нічого не знала, вона просто готувалася в далеку дорогу.

Як і належить, вона доповіла про своє завдання Рехвіашвілі. Ваню спочатку щось пробурмотів по-своєму, а потім усе ж побажав Ані успіху і навіть подав руку, що з ним траплялося нечасто, а особливо тоді, коли справа стосувалася жінок.

— Повертайтеся, Дівіна, живі-здорові, — сказав на прощання Рехвіашвілі.

— Спасибі, командире! — усміхнулась йому Аня.

— Киньте, Дівіна. — примирливо сказав Ваню і додав:— Ви там, як кажуть, не висовуйтеся...

— Спасибі, Ваню! — Аня вперше назвала свого командира по імені, і він здивовано звів свої брови, й усмішка ледь торкнула його уста.

II Нарешті, уклавши в дорогу все спорядження, група вирушила на завдання. Василь ішов попереду, Аня — за ним, слідом витягся короткий ланцюжок бійців, які мали допомагати підривному, а в разі небезпеки — прикрити їхній відхід.

День стояв сухий і погожий. Ліс вигравав усіма барвами осені, і не вірилося, що десь там, за кілька десятків кілометрів, проходить незрима лінія фронту, більше того, фронт тут, де пролягла їхня дорога, бо немає ніякої гарантії, що в лісі не затаїлись карателі.

Йти було приємно. Свіже повітря, напоєне ароматами пізньої осені, бадьорило і додавало сил. Однак дорога, яку вони без перепочинку долали ось уже понад дві години, стомила бійців. Оскільки ж про відпочинок ще на самому початку шляху не домовлялися, то так і йшли: Аня думала, що

команду подасть Василь, бо він іде першим, Василь же сподівався, що привал оголосить Аня, — вона ж бо старша групи.

Несподівано Аня нашттовхнулася на Василів рюкзак.

— Ти чого? — звела очі дівчина.

— Та ось... ліщина... — виправдав Василь свою команду на привал, силкуючись визволитися з лямок. — Допоможи! — кинув він через плече.

Спинилися. Аня сіла прямо на свою ношу, прихилилась до стовбура могутнього дуба. Знесилений, їй не хотілося навіть розплющувати очі. «Кілометрів десять пройшли, — подумала вона. — Ще сім. Якщо все буде нормально, за дві години дістанемося до місця призначення».

Василь торкнув її легенько за плече.

— На ось, — простягнув на долоні кілька горішків.

— Дякую... Смачні, — додала згодом Аня.

— Підсмажити б їх... — замріяно озвався Олійник.

— Як ешелон рвонемо, то й матимеш вогнище для горіхів.

Мовчали, кожен думав про своє. Бійці розташувалися тут же, хто зняв свою ношу, а хто так і напівлежав з мішком за плечима. Двоє несли неподалік караульну службу. Цигарковий дим поволі вився у тихому повітрі.

— Як думаєш? — запитав Василь. — Багато ще лишилося?

Аня відіграла дрімоту.

— Ти про що?

— Як думаєш, питаю, багато ще йти до залізниці?

— Кілометрів сім-вісім.

Василь зиркнув на годинника.

— Якраз добре. Підійдемо ще завидна. Буде час оглянути місце, зробити бодай невеличку розвідку.

— Ну, що, командире, ходімо?

— Давай, піднімай людей, Василю!

— Встали, хлопці! — хрипливато скомандував Олійник. — Ще один кидок — і ми на місці.

Решту шляху невеличкий загін партизанів подолав без пригод.

Ліс закінчився, і поглядам партизанів відкрилася залізниця.

— Ого! — стишено пробурмотів Василь. — Давненько я тут не бував, а за цей час клятий фашист он що натворив!

— Що ти там побачив дивного? — запевкоїлась Аня.

— А ти глянь, де колія. Раніше прямо з лісу можна було міну під рейку підсунути. А тепер? Дивись, яку просіку вирубали: не менше, як по сто метрів з обох боків. Залізниця мов на долоні. От про що я.

— Але й нам тепер краще, — зауважила Аня.

Василь невдоволено хмикнув:

— Ну, ти даєш, комісар! Що ж тут хорошого? Як тепер підійти до колії?

— Кожна справа має вразливе місце. У тебе як було з фізикою в школі? — несподівано запитала Аня.

— При чому тут фізика? — кинув байдуже Василь.

— А при тому, товаришу Олійник, — Аня пильно дивилась у бік залізниці, — що існує такий собі третій закон Ньютона, суть якого полягає в тому, що дія завжди дорівнює протидії.

— А як його застосувати до вирубаного лісу?

— Слухай сюди: підійти до залізниці справді важче, зате розвідку робити простіше. Нам звідси видно, де вартові, коли вони міняються...

По рейках проторохтіла дрезина.

— І це зафіксуємо, — Аня вже говорила впевнено, як на екзамени в спецколі. — За дрезиною має іти поїзд. — Дивись, до вечора нам фашисти багато про себе розкажуть.

Справді, через десять хвилин після дрезини, важко сопучи, на схід прогуркотів поїзд. Партизани жадібно дивилися на платформи, де під брезентовим прикриттям вгадувалися контури танків і гармат, а в хвості ешелону, прямо на платформах, навіть не прикриті, стояли стоси снарядних ящиків, збантажовані товстим дротом.

— Е-ех! — зціпив зуби Василь. — Рвонуті б оцю махину. І помирати можна!

— А за що вмирати? Е ні, Васю, я не згодна!

— Ти що ж, комісар, вважаєш, що моє або твоє життя не варте отого? — Василь кивнув у бік поїзда, що поволі віддалявся.

— Я вважаю, що цей поїзд не вартий мого життя, — відповіла Аня. — Малувато. От, приміром, два таких ешелони, — вона весело зблиснула очима, — дві такі штучки — це так. На дві згодна!

— Ти як хочеш? Два разом чи, може, підірвеш по одному? — уїдливо спитав Василь.

— Разом воно б краще, — помірковано сказала Аня. — По-перше, економія часу. По-друге, фейерверк було б видно аж під Сталінградом. Щоб і там відчули, як пахне смаленим. Але якщо не вийде — я згодна два по одному.

Василь зрозумів, що Аня від свого не відступить: «Характер у дівчини що той кремій. А так ніби звичайне собі дівча. І де ті сили в неї беруться?»

ШСутеніло. Ліс стояв мовчазний і врочистий. Де-не-де у верхів'ї дерев вплутувався вітерець, і ліс примирливо шумів. Десь далеко пробасив паровоз, потім нетерпляче свиснув.

Василь мерзлякувато повів плечима — він нервував. Так було завжди перед завданням. Заспокоїться він потім. У поединку з ворогом, у бою...

— Ну що, Дівіна, поїхали? — як можна спокійніше сказав Олійник.

— Поїхали. Ні пуху нам! — Аня нервово посміхнулась.

Обдираючи руки об залишений сушняк і пожухлу траву, вони поповзли до залізничної колії. Час для них тепер не існував. Перед очима була тільки залізниця.

Коли до насипу лишилося два десятки метрів, з боку Калининців долинув перестук коліс: наближалася дрезина.

— А, чорт! — лайнувся Василь. — Не встигли.

— Спокійно, Олійник! — тихо скомандувала Аня. — Залгай! Назад нам дороги тепер нема.

Тихо клацнув знятий запобіжник на Василевім автоматі. Поруч себе Олійник поклав дві гранати.

— Не нервуй, Васю, — заспокоїла Аня. Проте автомат і гранати наготувала й сама.

Дрезина прошурхотіла в нічній пітьмі і зникла, як привид.

— А тепер — уперед! І чимдуж! — скомандувала Аня.

Він побачив, що Дівіна не робить жодного зайвого руху. Все чітко. За дві-три хвилини вибухівка лежала там, де й мала лежати.

— Електрозапал? — коротко кинув Василь.

— Цього разу ніколи. — Аня теж була небагатослівною. — Ставимо контактний.

— А якщо порожняк або дрезина? — в кожному з цих випадків робота підричників не варта була торішнього снігу.

— Але ж не встигнемо електричний. Сам розумієш. А шанс у нас є. На цій ділянці тривалий час було спокійно. Та й дрезина пройшла.

Рейки вже двиготіли від важкого потяга.

Звиваючись вужами, Василь і Аня поповзли до лісу. За їхніми розрахунками, вони могли відповзти від полотна метрів на п'ятдесят, не більше, перш ніж прогрімить вибух.

— Біжімо? — У Василеві заговорив не відчай, ні. Він просто хотів врятувати Аню.

— Ні в якому разі! Тільки повзком. Встигнемо.

Метрів за триста від того місця, де було закладено міну, поїзд спинився.

— Якого чорта! — Василь уже не добирав виразів.

— Що це ти розлаявся, як одеський биндюжник! — Ані вже набридло обривати Василя на півслові. — Поводь себе спокійніше!

— Єсть, комісарє! Але спинився ж бісового батька...

— Хай ще трохи постоїть. Йому спішити нікуди, а нам

відповзти подалі не завадить. — Аня оглянулася на поїзд, що пихкотів парою, як застошний кінь. — У них, здається, щось там з ліхтарем сталося.

Партизани були вже коло лісу, коли ешелон нарешті рушив. Набирав хід поволі, важко відсапувався паровоз. Ліхтар світився, наче гігантське око циклопа, розсіюючи величезний сніп жовтавого світла на залізничну колію.

Могутній вибух сколихнув повітря, потім ще один, ще... А поїзд ішов, задні вагони й платформи напірали на передні, ті котилися з насипу, як сірникові коробки, деякі вибухали одразу, інші спочатку розвалювалися на частини, і вже потім сліпуче світло перетворювало ніч на день, а від вибуху осипалася хвоя на соснах.

— Оце фейерверк! — задоволено потирав руки Василь. — Здається, нічого вийшло? — Не вгавав юнак. — Бабахнуло що треба! А ти, комісарє, підривник від бога! — похвалив він Аню. — У спецшколі не помічав за тобою таких талантів.

— Руйнувати, Василю, який тут талант потрібен? — Аню цей ешелон уже не цікавив.

— Е, ні, не скажи, Дівіна. Руйнація — зворотний бік медалі творення. Без таланту ні в тій, ні в тій справі робити нема чого. Напівфабрикат вийде.

— Може, ти й правий, але я ніколи не назву руйнування талантом. А втім, — додала вже зосереджена Аня, — ходімо! З карателями нам зараз зустрічатися не резон. Рахунок, що вони його нам виставлять, нічим буде оплатити.

Поїзд палав гігантським вогнищем в осінньому лісі, і підійти до нього не насмівився б зараз ніхто: припаси продовжували час від часу вибухати, багряно клубочилось полум'я над цистернами з паливом.

IV Комендант станції Калинковичі вже пакував речі. Начальство повідомило його телефоном, що найменше покарання, яке йому належить — східний фронт. «Вони думають у Берліні, — лаявся він, вовтузячись із валізою, — що тут глибокий тил. На фронті — ось він, противник. Ти

його бачиш. Стріляєш. Він у тебе стріляє. Хто — кого. А тут яка холера знає, де той противник? Удень зустрінешся — кланяється тобі, а вночі з-за рогу тебе пристукне. Вішати їх усіх треба!»

— Вас до телефону! — доповів черговий, обірвавши войовничі комендантові думки.

Кришка валізи хряпнула, комендант узяв трубку.

— Лишається на місці! — почув він. — Завдання: щоб комар не пролетів до залізничної колії. У випадку невиконання наказу — розстріл. Усе!

Комендант кинув трубку на важіль, не знаючи, радіти йому чи ні. «Як не крути, — з'явилась рятівна думка, — а фронт — хоч і патріотично це звучить — таки гірше од цього, хай і проклятого, тилу. Тут можна підставити голову якогось бевзня чи то з своїх, чи то з місцевих помічників. — При згадці про останніх комендант смачно сплюнув: у нього десь у звивинах мозку таки заплуталась якась дещиця шляхетності. — Все одно голови таких дурнів, — думав він, — як оце в мене в команді, годяться лише на те, щоб ними палі забивати для мосту».

Він узявся розпаковувати речі. Цю справу не довіряв нікому: не любив, щоб у його речах копирсалася стороння людина. Свого правила дотримувався навіть стосовно дружини.

Нарешті речі було розпаковано. Комендант нервово запалив цигарку: «От тобі й фронт! Не виконати наказу не можна. Але як його виконати?..»

Стомлені, голодні й обірвані, Василь і Аня разом з товаришами поверталися в загін. Йшли кружним шляхом. То там, то там фашисти прочісували ліс. Далеко, правда, не заходили. Легко сказати! Лише за тиждень знищено два таких ешелони! І, вважай, під самим їхнім носом!

— Задоволена, Дівіна? — хриплувато спитав Василь.

— Людина мало коли буває задоволена зробленим, а собою — взагалі, Василю. Оце йду і думаю, що могли зро-

бити більше. Якби тоді вибухівкою розпорядилися по-хазайськи. У першому випадку, коли потрібний запас під рейки поклали... Може, перепочинемо?

— Ти права. В загін треба прибути свіжими, наче з прогулянки, а то всяка романтика нашої професії пропадає.

Після короткого привалу, привівши себе хоч трохи в порядок, група з'явилася в розташуванні загону. День давно догорів, у ясному небі засіялись холодні й колючі зорі.

Доповіли про прибуття.

— Відпочивайте до завтра, — розпорядився начальник розвідки: він сьогодні чергував у штабі.

На ранок прийшов сам Руднев.

— От що, хлопці-дівчата. Відпочили? Довідпочинете потім. А зараз — до Діда.

Ковпак сидів у землянці за грубо збитим столом і задоволено смоктав самокрутку. Коли прибулі зайшли, він побатьківськи обійняв кожного.

— Молодці, комсомольцята! Нагнали жаху фашистові, ковінька йому під ребро! — І простягнув листівку: — Це про вас.

Аня взяла папірець, складений учетверо, розгорнула.

— Ох і брешуть! — вигукнула вона. — Це ж про яких диверсантів-парашутистів вони пишуть? Та ще й цифру наживають: сто п'ятдесят чоловік!

— Оце дають! — Василь прочитав листівку й собі. — Значить, кожного з нас за тридцять порахували. Діла...

— Я ж і кажу, молодці, — випустив густий клубок диму Ковпак. — Спрацювали за півтори сотні. А ми не будемо їх поправляти. Хай самі собі наганяють жаху. Нам буде легше їх до бісового батька в пекло спроваджувати. Це для наших під Сталінградом найкращий подарунок.

— А як там, Сидоре Артемовичу, під Сталінградом?

Ковпак якусь мить помовчав, рухом плеча поправив тілогрійку, з якою розлучався дуже рідко, і коротко повідав:

— Тримаються наші. Але надто важкі бої. Як на мене, то щось там замишляють-таки наші проти фашиста. —

Ковпак замовчав. Він зрозумів, що не завжди можна висловлювати свої здогадки, і думав про те, що неспроста в деяких місцях у районі Сталінграда Червона Армія вклинилася в бойові порядки фашистських військ, неспроста... Цим і хотів поділитися Сидір Артемович з молоддю, але стримався. — От я й думаю, — продовжив він, підшуковуючи слова, — що Гітлеру буде капут, як кажуть його песиголовці, і капут почнеться від стін Сталінграда.

Василь засовався на місці.

— А ти не нервуй, юначе! — помітив той порух Ковпак. — Ти гадаєш, я повірю, що Гітлера можна шапками закидати? Ні, брат! Тільки справа в тому, що я вірю в нашу силу і не вірю в його, ворога. Ото й уся різниця. Тому й переконаний, що хребет фашистові зламаємо. Під Москвою як його полоскотали? А під Сталінградом жаба й цицьки дасть. Побачиш.

— Та хіба я що? — знітився Василь, зрозумівши, що Ковпак уже не жартує.

— Ото ж бо! Мало вміти пускати ешелон під укіс, треба ще вірою жити! Розумієш? Вірити треба! В іншому випадку й жити не варто.

— Та я розумію... — Василь уже й образився на таку нотацію Ковпака, але перечити командирові не смів. Він намагався лише виправдатися, але саме це й додавало жару.

— Добре, що розумієш. Інакше й не розмовляв би з тобою так довго! — сердито зауважив Ковпак і знову потягся до тютюну. Він розумів, що дарма напався на хлопця, проте не вибачатися ж йому перед мінером! Той сам винен. Хай не совається, коли командир говорить.

В Вірити у справедливість справи, якій віддаєш життя, — це вища міра віри. Вона керувала Дівіною тоді, коли та лаштувала під рейками вибухівку, тоді, коли в Лоеві, невеличкому поліському містечку, піднімала з товаришами червоний прапор, тоді, коли вела бійців в атаку...

Бій був нерівний. Група партизанів, повертаючись з чергового рейду, в результаті якого було знищено кілька великих фашистських гарнізонів, несподівано натрапили на каральний загін гітлерівців. Противник переважав у силі принаймні в три рази. Але відходити було нікуди: навколо — грузькі болота. Відступати вузьким коридором, по якому йшли партизани, отже, приректи себе на загибель. Тим більше, що в тилу вже знову господарювали гітлерівці. Вихід один: зім'яти противника і прориватися з боєм уперед.

Кілька атак закінчилися безрезультатно. Партизани не дорахувалися дев'яти бійців. Втішало єдине: не було пораниених. Як би тепер з ними?

Фашист особливо не напосідав. Карателі були певні, що партизанам діватися нікуди. Варто протримати їх добу — і справу буде зроблено. Партизани це також розуміли, але вдіяти щось було над їхні сили.

Аня підійшла до Єфремова.

— Товаришу командир! Дозвольте поговорити з бійцями!

— Давай, Дівіна. Тільки коротко.

Збиратися з думками було ніколи. Та й виголошувати промову не було сенсу: її б ніхто не слухав. Треба знайти такі слова, які дійшли б до кожного бійця, які повели б в атаку.

— Товариші! — голос Ані був рівний і спокійний. — Ми зараз підемо в атаку. Ми не маємо права не виграти бою. Програємо його — загинемо. Виграємо — прорвемося до своїх, у всякому разі, шанс у нас є. Ви розумієте, що вийдуть з бою не всі. Але ті, хто прорветься, відомстять за загиблих. Смерть нас чекає попереду. Позаду також смерть. Ми підемо вперед, товариші!

І бійці пішли вперед. Назустріч свинцю. Атака тривала. Ще якийсь момент — і вона обірветься. Це добре розумів Єфремов, розуміла й Аня. По ходу бою вона вирвалася уперед.

— За мною, товариші! Смерть фашистським гадам!

Могутнє «ура!» пролунало над лісом, як грім. Ворог не витримав натиску... Група відірвалася від карателів.

Бій відійшов у минуле, і тепер партизани жартували, обмінювалися думками про атаку. Єфремов і Дівіна йшли попереду, метрів за сто вслід за дозором.

— Скільки вам років, Аніо Лаврентіївно? — несподівано запитав командир і швидко додав. — Я усвідомлюю, що це безтактно, а все ж?..

— Двадцять третій, Степане Юхимовичу. Якщо не секрет, нащо вам мій вік?

— Так. Воюєш поруч, умираєш, а навіть не знаєш, звідки людина, скільки їй літ. Ніби й не до цього зараз, а все ж якось не по-людськи це. От вас, приміром, я завжди уявляв собі старшою.

— І скільки ж ви мені давали? — пожвавішала Аня.

— Розумієте, — знітився Єфремов, — старшою в з а г а л і, а не к о н к р е т н о. Ви розумієте, про що я?

— В цілому — так.

— А все, мабуть, тому, що оця солдатська форма на вас. Адже в платті я вас ніколи не бачив...

Аня замислилася. Єфремов мовчав.

— А знаєте, — з гіркотою сказала дівчина, — я якось і сама перестала себе помічати. Огрубіла, чи що...

— Це минеться, — заспокоїв її Єфремов. — Ось зустрінете бравого партизана — а в нас таких, вважай, увесь загін — і все стане на свої місця.

— Не треба про це, Степане Юхимовичу. Воює десь моя доля, а де — не знаю. І він не знає, що я тут. Не має права знати.

Єфремов торкнув Аню за рукав.

— Вибачте, що ненароком заліз у вашу душу. Мені не хотілося цього, правду кажучи.

— Не картайте себе даремно. Адже ми люди. І нам при-таманне все людське. Співстраждання також. От і ви, Степане Юхимовичу. Ви ж хотіли мені поспівчувати, чи не так?

— Здаюсь. Був такий гріх...

Розділ четвертий

І Партизани готувалися в черговий рейд. Разом з бійцями готувалася і Аня. Операція намічалася важлива. Загін мав пройти тридцять кілометрів лісом, а це нелегко навіть для витривалого чоловіка, коли йдеться про перехід з повною викладкою. Проте Аня могла лише собі зізнатися, що трохи побоюється переходу: як-не-як автомат за плечима, патрони, гранати. Важкувато.

Дуже швидко Аня в цьому пересвідчилася, але намагалася не подавати вигляду. Та від пронизливого погляду Ваню Анина напускна безпечність втаїтися не могла.

— Слухай, Дівіна, сідай на підводу. Все одно майже порожня торохтить, — запропонував Рехвіашвілі.

— Це що? Приховане бажання проїхатися самому? — вимучила з себе посмішку Аня.

— Е-ех! — тільки й спромігся Ваню і, пробурмотівши щось по-грузинськи, додав: — Гордість на потім залиш! — Проте останні слова сказано було як похвальні.

— Не галасуй, командире! Ти що — не можеш тихіше говорити?

Рехвіашвілі на це зауваження, мабуть, образився. Проте Аня на те уваги не звернула: вона знала, що Ваню не міг довго сердитись. І взагалі він чудовий товариш.

Десь на десятому кілометрі переходу Аня відчула, що йти стало легше. «Друге дихання, — подумала вона. — Отже, все в порядку, форми не втратила».

Бійці йшли мовчки. Кожен думав про своє: в кожного з цих людей хтось лишився дома. В загоні було багато сімейних, і це накладало на бійців свій відбиток. До всякої справи вони ставилися серйозно, без зайвої запальності, часто такої непотрібної. А може, ця серйозність була притаманна п'ятій роті ще й тому, що тут зібрався мало не повний інтернаціонал — росіяни, білоруси, українці, грузини, казахи, навіть два чехи. Багато з них були бійцями і командирами Червоної Армії. Вирвавшись з оточення, вони пробирались

у Брянські ліси, величезні, безкраї, що сягали з одного боку до Москви, а з іншого — заглиблювались у Польщу. Багато з них прагнули одного: пройти лісами до лінії фронту, перейти її і влитися в діючу армію. Проте багатьом судилася інша доля: набирав сили партизанський рух, і вони ставали кісткою партизанських груп.

Вано теж був з їхнього числа. Разом з Тютєревим він привів у загін групу з дев'ятнадцяти бійців. Голодних, обірваних виснажених у нерівних боях з ворогом.

У цьому бойовому колективі, в цій бойовій сім'ї вона почувала себе звично, як колись в інститутській, а потім — у гомінкій обкомівській. Стосунки між бійцями були простими, що йшли від самої мудрості життя. І ті перші іронічні усмішки, що ними зустріли бійці «москвичку» Аню, теж ішли від цієї простоти й невимушеності. Бійці не приховували своєї недовіри до партизанських здібностей Дівіної, і вона завбачала в цьому їхню щирість по відношенню до менших. Проте дуже скоро відчула, що ставлення до неї змінилося, і зрозуміла, що її прийняли після того першого бою, в якому вона не розгубилася, і цим була горда.

Аня не знала того, що серця партизанів завоювала не лише своєю сміливістю в бою, а не менше своїми бесідами про Москву, про літературу і головне — про людей тилу.

Загін наближався до мети свого переходу. Останні кілометри давалися Ані і її товаришам легше. Можливо, тому, що це була м е т а, можливо, тому, що нарешті скінчиться нелегка дорога і попереду буде ворог: там — він, тут — вони, і буде ясно, що ворога треба знищити, бо за тим вони йшли, бо вони солдати і мусять його знищити, щоб на якусь годину, можливо, хвилину наблизити бажану перемогу...

II Попереду зблиснула Десна. Неширока в цих місцях, вона здалася Ані легкою перепоною на шляху такого загону, як ковпаківський.

Партизани спинилися на короткий перепочинок. Вислали вперед розвідку. Невдовзі вона повернулася. Повідом-

лення було коротким, але втішим: ворог поводить себе спокійно, міст можна взяти без особливих зусиль.

Брати його випало п'ятій роті.

Аня відчула в собі вже знайомий стан, коли нерви напружені до краю, і та енергія, що нагромадилася в усьому тілі, потребує негайного застосування.

Короткими перебіжками дісталися мосту.

— Вперед! — пролунала команда, і це було єдине, що іще свідомо сприйняла Аня, а далі їй усе заступив бій. Перші постріли розсіяли бійців, і вони йшли в атаку стрімким кидком, який спинити не могло вже ніщо.

Аня першою увірвалася на міст. Лише по тому, як у її руках здригався автомат, вона розуміла, що стріляє, своїх же пострілів почути не могла в загальному клекоті вогню.

Бій був короткий, мов спалах блискавки. Охорону знищено за кілька хвилин. Шлях відкрито. Але то був лише перший етап переходу партизанського з'єднання. Попереду — Дніпро...

Небо чисте і безхмарне. Яскравий місяць погойдувався у високості поміж густо розсіяних зір.

На березі чулися стихшені команди, короткі, але чіткі.

На водну гладінь ріки тихо плюхнулися човни. Ні скрипу кочетів, ні людського голосу. На правому березі, куди тримала курс партизанська ескадра, мирно спало тихе містечко Лоев. Фашистський гарнізон був явно не готовий до зустрічі з партизанами.

Атака почалася тихо. Без крику, без шуму. В числі тих, хто першим увірвався в місто, була й Дівіна. Бою, як такого, власне, й не було. Гарнізон знищено за якихось півтора десятка хвилин...

Над містечком гордо запалахотіло на осінньому вітрі червоне полотнище. В Лоев прийшов ранок 7 листопада 1942 року.

— Дозвольте доповісти, товаришу комісар! — звернулася Аня до Руднева. — Прапор над містом з нагоди 25-ї

річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції піднято!

— Спасибі, Аню! Хто підняв прапор?

— Радій Руднев і Василь Олійник!

Хлопці стояли поруч схвильовані і щасливі.

— Піднімали вдвох, — втрутився Олійник, — але встановлювали втрюх.

— Третій хто?

— Дівіна!

— Спасибі, товариші! — Руднев, побачивши прапор над містечком, розчулився. — Я доповім Ковпакові.

— Запам'ятай, Лоев, цей день! — ні до кого не звертаючись, промовила Аня. — Ми прийшли до тебе саме в ту ніч, що прийшла революція! Запам'ятай, Лоев, цей день!

Лоев цей день пам'ятає...

Ковпаківське з'єднання чимало поспувало нервів німецьким гарнізонам та частинам, які дислокувалися на Лівобережжі. Тут же, на правому березі Дніпра, було відносно спокійно, і тим фашисти були задоволені. Відтепер не до спокою. Гітлерівці не на жарт сполошилися після того, як партизани форсували Дніпро.

Враховуючи ці обставини, обстановку на фронті і накази командування, свої висновки робило й керівництво ковпаківського з'єднання.

Нарада, що її проводили з командирами Ковпак і Руднев, була короткою.

— Для нас тепер головне — швидкість пересування, — сказав Ковпак. — Спинитися — значить ув'язнути в бій, який нам абсолютно не потрібний. Поки що швидкість себе виправдала. Загін поніс мінімальні втрати, більша частина підрозділів взагалі не втратила жодного бійця.

— Ми розуміємо, товариші, — продовжив думку командира Руднев, — що бійцям нелегко. Але ми повинні проскочити Прип'ять раніше, ніж противник збереться з силами. Якщо ми цього не зробимо, нас затиснуть у болотах.

Нараду підсумував Ковпак:

— Наступ намічаємо на сьогоднішню ніч. Основне завдання: форсувати залізницю Гомель — Калинковичі. Складне завдання, товариші, але виконати його ми повинні. Тут зосереджено чималі сили ворога, бій буде нелегкий, але іншого виходу в нас нема. Якщо сьогодні не виконаємо завдання, завтра воно ускладниться втриє.

III Листопад 1942 року видався в Білорусії і на півночі України напрочуд сухий і теплий. Такого не пам'ятали навіть старожили.

Село Демехи, що розкинулося неподалік однойменної станції, мирно спало. Однак тиша була оманливою. Це усвідомлювали як партизани, так і фашисти. Той, хто був на фронті, добре знає, що означає подібна тиша. Так і на морі, коли наближається тайфун, на якийсь момент над водною гладінню зависає повний штиль. Повітря стає тоді пружним. Але така тиша — найперший провісник бурі.

Ми абсолютно далекі від того, щоб пов'язувати з боєм, що незабаром розітне навпіл темряву ночі, якийсь певний період, якусь значну віху в історії ковпаківського партизанського з'єднання. Ні, бій був рядовим, операція — звичайною. Багато таких уже проведено, ще більше їх попереду. Але суть не в цьому...

Ударна група, у складі якої була й п'ята рота, готувалася до виконання бойового завдання. Сьогодні їй належало вдруге атакувати станцію Демехи і прорвати оборону противника, щоб коридором, який мав утворитися, могли пройти основні сили.

Учора бій не вдався. Група Бережного, до складу якої увійшло дві роти, натрапила на міцний заслін. Уся справа в тому, що дані розвідки застаріли. І тепер Демехи обороняла не одна рота гітлерівців, а майже три: вночі гарнізон станції одержав підкріплення до сотні солдатів.

Співвідношення сил було явно не на користь ковпаківців, однак Бережний дав сигнал до наступу. Демехи відпо-

віли щільним вогнем з добротних збудованих станційних приміщень і двох дзотів. Вдарили міномети.

Аня лежала в цепу й не могла звести голови. «Підготувавсь фашист добре, — промайнула думка. — Наче Ковпак йому візитну картку послав перед боєм: іду, мовляв, на ви».

Вона поглянула ліворуч. Вася Олійник спокійно скручував цигарку. Робив він це неспішно, розважливо, дбаючи насамперед про те, щоб не впала долу бодай найменша крихта тютюну. Аня відверто замилювалася хлопцем: і це під таким вогнем!

Поруч дзенькнула куля, і Василь швидше інстинктивно, ніж зі страху, прищулився на якусь хвилю, а потім знову взявся до роботи. Нарешті цигарку було скручено за всіма правилами, і Василь смачно задимів.

— Перекур влаштуєш?

— А навіщо дарма патрони переводити? З цієї штуки, — Василь кивнув на автомат, — ні отим цегляним стінам, ні тим паче бетонованим дзотам шкоди не заподієш. Та й ти, Дівіна, бачу, куркові спокій дала.

— Згадала, що один постріл — хлібина.

— Як це?

— А так, Васю. Патрон коштує стільки ж, скільки й буханець звичайного запашного хліба. А ти який більше любиш? — несподівано спитала.

— Щойно спечений. Та ще й на капустяному листочку... — Василь мрійливо заплющив очі.

— А я — формовий. Він кислуватий, але мені подобається. Сама не знаю чому.

Раптом на правому фланзі вибухнули партизанські гранати. В одному з приміщень спалахнула пожежа. Кілька фашистів стрімголов кинулися з вікон, але їх скошили автоматні черги.

— Отепер поїхали! — Василь загасив цигарку і, сховавши недопалок, рвучко вискочив з окопу.

— Ура-а! — пролетіло партизанським цепом, і Аня разом з усіма, стріляючи на ходу, побігла до насипу.

Запалені атакою, партизани не відразу почули стукіт ешелону, що наближався до станції.

«Бронепоїзд!» — майнула в Ані думка, а слідом почулась команда ротного:

— Залягти!

Віддавши команду, Бережний зрозумів, що станції сьогодні йому ніяк не взяти. І, мовби на підтвердження цієї думки, з бронепоїзда вдарив кулемет: «Так-так-так».

Бережний із сумом подумав, що моста на річці Ведреч групі Шалигіна підірвати не вдалося і по ньому пройшов ось цей панцерник з підкріпленням. Подумав Бережний і про те, що марно не послухав цього разу свого внутрішнього голосу і не замінував підходів до станції сам, як це робив завжди.

Результат бою був визначений, і Бережний прийняв єдино правильне в даній ситуації рішення: відійти. А ще подумав Бережний про те, наскільки правий був Ковпак, коли казав: якщо завдання не виконаємо сьогодні, то завтра виконати його буде втричі складніше.

IV Ковпак нервував, хоч намагався свого настрою нікому не показувати. Операцію треба повторити — в цьому не було ніяких сумнівів. Іншого шляху, як через Демехи, нема. Не сумнівався Ковпак і в тому, кому довірити цю важливу операцію — тим самим хлопцям, які вчора вели бій і які сьогодні ховали од нього очі. «Бісові діти, — усмінувся сам до себе Ковпак. — Усе вони розуміють. Знають, як Дідові боляче зустрічати їх з програного бою. Але Бережний молодчина. Розумний командир. Хлопців береже!»

Ковпак уже майже заспокоївся і тепер злостився, що й досі немає Руднева. Він ще раз зиркнув на годинник — до призначеного часу лишалося хвилин п'ятнадцять. Його годинник останнім часом барахлив (фашистський непотріб!), і Сидір Артемович переніс своє невдоволення на нього.

Нарешті з'явився Руднев.

— Семене Васильовичу! Що так довго? — При появі

Руднева у Ковпака де й поділася нервовість, і годинник, на якого він недбало кинув оком, здався йому не таким уже й нікчемним.

— Зайшов до бійців на хвилинку з Андросовим...

— І де ж він, той Михайло?

— До своїх підійшов, до однокашників.

Ковпак мерзлякувато повів плечима і махнув рукою:

— Ходімо, Семене, погемонимо.

Михайло підійшов до Ані. Як заправський борець, вона дбайливо чистила свій автомат. Привітались. Андросов узяв до рук Анину зброю.

— Нічого не скажеш, машинка доглянута! — похвалив.

— А в нас у п'ятій роті інакше не можна, — усміхнулась у відповідь йому дівчина. — Та й ти ж сам знаєш, що наша п'ята рота — це п'ята рота. — Вона підкреслила слово п'ята. — З таким командиром, як у нас, кожен мріє в бій ходити. І заступник діловий хлопець.

— І комсорг... — додав Михайло.

— А що! — Аня посміхнулась. — На місці комсорг. Ти правий.

— Ого! — Андросов усміхнувся у відповідь. — А що — з деякого часу скромність не в моді?

— І тут твоя правда. Загін зробив мене іншою. Відчула, що можу воювати, можу бити ворога. А це дуже важливо — з р о з у м і т и. Скромність, Михайле, інколи в бою шкодить. В атаці кожен повинен мати своє «я».

Вони замовкли, наче забракло слів, і кожен думав про іншого, аналізував, співставляв...

А н я. Наші шляхи з Андросовим йдуть поруч. І, я певна, ніколи не перетнуться. У нас чисто товариські почуття. І я дуже рада, що мені випало на долю з ним зустрітись. Хороший він товариш. Сміливий борець. Та вони, мабуть, мовчазні, всі такі. І Михайло — не виняток.

Як складеться сьогодні бій? На це ніхто не зможе відповісти, навіть сам Ковпак або Руднев. Але за всякої умови я воліла б бути в атаці поруч з Михайлом. З ним надійно...

Михайло. Ми так мало знайомі, а здається, що виросли разом. Є люди з відкритими серцями. Мабуть, тільки хоробрі серця можуть бути відкритими. До таких людей можна віднести Аню. Ми зустрічаємося не часто, та й ці зустрічі носять випадковий характер, але не знаю чому, я щоразу чекаю зустрічі з нею. Кохання? Ні. Дружба. Хтось сказав колись, що між чоловіком і жінкою не може бути справжньої дружби. Я переконаний у протилежному. Цей вирок винесли, мабуть, не в найкращі хвилини свого життя.

Як складеться цієї ночі бій, відповісти важко. Але виграти його ми повинні. За кілька годин Аня піде в атаку. Коли б мені довелося йти в прорив, я хотів би, щоб поруч мене був такий надійний товариш, як Аня...

Їхні думки перервались. До бійців підійшов Семен Васильович Руднев. Така вже комісарська доля: перед кожним боєм, а надто важливим, поговорити з бійцями, відвернути їхню увагу від думок про наступну операцію. У Руднева був свій стиль проведення таких бесід. Він ніколи не готувався до них заздалегідь, та, по правді кажучи, й часу на те не мав. Він ніколи не знав, про що говоритиме до останнього моменту. Слова приходили до нього самі собою, щойно він входив у коло бійців. Єдиному своєму правилу, однак, Руднев намагався ніколи не зраджувати — він починав бесіду з якогось кумедного випадку, смішної історії з життя своїх давніх знайомих, а ще краще — бойових друзів, яких у загоні добре знали.

Бійці любили свого комісара, чекали зустрічей з ним, і Руднев завжди виправдовував їхні сподівання.

Семен Васильович підійшов до вогнища, обвів поглядом бійців. У тихому вечірньому повітрі сизувато вився цигарковий дим. Комісар хитрувато примружився:

— Як настрої, товариші?

— Настрої, товаришу комісар, бойовий, — відповів хтось із гурту. — Не те що в того німця...

— Це ж у якого німця? — пробасив бородань, котрий смалив козячу ніжку завтовшки, як у справжньої кози.

— Семане Васильовичу! — звернувся до Руднева Тютєрев. — Розкажіть громаді...

— Он товариш з гурту почав, то нехай і продовжує! — заохочуюче підбадьорив партизана комісар.

— Навіщо псувати сюжет? Мій дід казав, що анекдот — дурниця, головне вміти його подати, — озвався бородань.

— Ну, що ж, товариші... Діло було так. Привели вчора до штабу полоненого гітлерівця. Особистість, треба сказати, примітна. Ніс — як два кулаки. Та ще й сизуватий. Про існування лівого ока можна було лише здогадуватися. Ковпак через перекладача запитав фашиста, хто його так розмалював. «Партизанка!» — відповів. «Яка партизанка?» — допитувався Сидір Артемович. «А оця!» — і показав на Дівину.

Руднев спинився поглядом на Ані.

— Поясніть, товаришко Дівіна, отут при всіх причини нетактовного поводження з представником чистої арійської раси!

Дружний регіт партизанів заглушив останні комісарові слова. Про цей випадок у загоні добре знали, проте ніхто не міг відмовитися від того, щоб послухати ще раз історію «оскверніння» представника арійської раси.

Ані ж не дуже хотілося нагадувати той випадок. Однак бійці вимагали, і вона, спочатку ніяковіючи, та, зрештою, заспокоївшись, розповіла:

— Коли поїзд, що йшов з Гомеля, підірвався на нашій міні, я побачила, що біля паровозних коліс припав фашист. Я кинулась до нього. «Ану, вилазь!» — кажу. І автомат на нього наставила. Виліз він із своєї схованки, упав на коліна і хотів мої руки цілувати. Щоб не вбила його. А сам белькоче: «Гітлер капут! Гітлер капут!» Не втрималась я і стукнула його легенько прикладом... Щоб не ліз...

Партизани знову дружно засміялися.

Руднев підвівся. Встали й бійці.

— Бажаємо вам успіху в бою, дорогі друзі!

V Група прориву рушила в напрямку станції Демехи. Андросов підійшов до Руднева.

— Дозвольте провести товаришів, Семене Васильовичу!

— Добре, Михайле, тільки не затримуйся. У нас з тобою сьогодні ще багато роботи перед боєм.

Партизани йшли мовчазні, зосереджені: кожен жив боєм.

Андросов наздогнав Аню, і вони пішли поруч. Ні про що не говорили. Але то було мовчання, яким багато сказано. Михайло бажав Ані успіху в бою. Аня жадала, щоб бій якомога швидше виграти і знову злитися воедино з великою і дружною партизанською сім'єю.

На узліссі спинилися.

— Щастя тобі, Аню!

— Дякую, Михайле!

— Дивись там, бережи себе...

— Залежно від обставин.

Міцно потисли один одному руки.

Аня побігла наздоганяти бійців. Андросов ще довго стояв, поки партизани не зникли з очей. Дивне передчуття не полишало його. Якоюсь тривожною здалася йому Аня ще тоді, коли розповідала про злочасного фашиста, а надто — тепер. Чи то показна веселість, чи то тривожний блиск був в її очах. Але, зрештою, відігнавши від себе нав'язливі думки, Андросов повернувся до табору.

Палали вогнища, чулися жарти, брязкотіла зброя.

З'єднання готувалося до маршу. Шлях партизанам має відкрити ударна група, яка вже пішла на завдання.

До станції партизани підійшли опівночі. Фашисти, по всьому видно, якщо й чекали напад, то принаймні не зараз, а десь над ранок. В одному з будинків поблизу станційної будівлі веселилися гітлерівські вояки.

Партизанський залп був для фашистів несподіванкою. З імпровізованого концертного залу, де виступала якась співачка з Гомеля, почали вискакувати офіцери й солдати, безладно стріляючи на ходу. Щільний кулеметно-авто-

матний вогонь наступаючих був нищівним. Ворожий табір охопила паніка.

Аня атакувала в одному строю з усіма.

Першими оговтались фашисти, які перебували в станційному приміщенні. Звідти озвався ворожий кулемет, але він скрекотів недовго. З групою бійців Аня вдерлася в будинок. Кулемет закидали гранатами.

Станція була в руках партизанів. Лишалось вивести з ладу стрілки, семафори. На те багато часу не потрібно. Тепер шлях вільний. Можна подавати сигнал.

Але що це? Звідки гармати? Два снаряди один за другим лягли неподалік головного семафора, й осколки дощем брязнула по покрівлі. Знову ухнула гармата, знову вибух.

Єфремов нервово озирнувся. З боку Калинковичів ішов бронепоезд з десантом. Неподалік станції колію рвонула партизанська міна, і потяг спинився. озброєння, однак, не постраждало, бо гупнуло знову, на цей раз далеко за селом.

Єфремов з гіркотою подумав про долю групи Тютерева, яка вибивала фашистів з водокачки. Тепер вона потрапила в критичне становище: бронепоезд спинився неподалік. Командир роти покликав Аню.

— Слухай мене, комсорг. Тютерев, здається, потрапив у біду. Мотнись туди. Передай наказ: терміново відійти.

— Єсть, Степане Юхимовичу!

І Аня побігла чимдуж.

Партизани Тютерева відбивалися короткими чергами. Захекана Аня впала на суху землю, подекуди ще вкриту пожухлою травою.

— Ти звідки, Дівіна?

— Наказано відійти! — разом випалила Аня. — Єфремов наказав.

— Відійти не штука, — якимось спокійно зауважив Олександр. — Тільки як? Оця стальна потвора вже пристрілялась. Повз неї не проскочиш. І з водокачки фріци вже повилазили, осмілилися, сволота.

Аня блискавично оцінила обстановку. Тютєрев був правий. Що діяти?

— Давай, Сашко, відводь групу. Я прикрию, — спокійно сказала Аня, зручніше вмошуючись для ведення вогню. — Дай пару магазинів з патронами, а то в мене лишилося тільки два. Ну-ну, не скупися! — спробувала пожартувати. — Після бою поверну, не сумнівайся!

— Не роби дурниць, — заперечив Сашко. — Дай зброю. Сама відходь.

— Не марнуй часу, Тютєрев!

Пролунала коротка черга, і фашист, який ненароком визирнув, тицьнувся носом у брествер.

— Відходь, Тютєрев! Відводь бійців, бо буде пізно! — рішуче вимовила дівчина. — Тепер командую я. Як інструктор ЦК комсомолу. Виконуйте наказ, товаришу Тютєрев!

Вона розуміла, що врятуватися тепер у неї шансів надто мало. Один із ста. Ні, на тисячу один. Але не про порятунк думала в ці хвилини Аня. Вона сама поставила перед собою конкретне завдання: затримати фашистів. І була певна, що завдання виконає. Затримати, хоч і ненадовго. Навіть на десять хвилин — і то чудово. А там — і чорт нам не брат — можливо, й підоспіють товариші! Аня знову натиснула на спуск. Ще одна коротка черга. Ще одна граната. Ще один, ні — два фашисти лишилися лежати по той бік брествера.

Скільки минуло часу, як вона прикриває відхід групи? — Ані здалося, що з півгодини. Вона мимохідь озирнулась. Партизани встигли відійти метрів на п'ятдесят. — Значить, не більше хвилини. Ще дев'ять. Ні, хоч би п'ять... Вони встигнуть. Навіть за три хвилини. Отже, лишилося дві. Як мало! І як багато! Жити мало. Тримати оборону — ціла вічність. Але ж на те ти боець, Дівіна, на те комуніст. Хіба Корчагіну було легше? А Зої Космодем'янській? Ні, гади, багато, може, й не витримаю, але затримаю вас на стільки, на скільки потрібно. — Ще одна коротка черга. — Який жаль! Марно витрачено чотири патрони, а їх уже не так і

багато. Тютюрев віддав останній магазин. Це його вона зараз вставляє. Її два валяються поруч уже порожні. Є ще граната. Оце й увесь арсенал.

... «Скільки часу минуло? Ще хвилина? Ні, не більше тридцяти секунд. Ще цілих півтори хвилини. Які вони довгі! — Поруч зняли куряву ворожі кулі. Куряви вона не побачила, вона відчула приймний запах землі. — Боїшся смерті, Дівіна?» — «Боюсь!» — Знову коротка черга. — Жити прекрасно, особливо, коли поруч друзі! «Не горюй, Дівіна, тобі відведено ще цілих півтори хвилини. Хоча ні. Час неблаганний. Уже менше». — Висунулося аж троє фашистів. — «Що, гади, думаєте, мене вже тут нема? Я живуча, я вдома, на своїй землі!» — Полетіла граната. Остання. Вибух. — «Тих трьох не видно. Ні, два таки лежать. Уже й не сховаєтесь, пси шолудиві!» — «Це ти лаєшся, Дівіна? З яких пір ти навчилася лаятись?» — «Вибач мені, Аню, цю слабкість. Так просто легше». — Дринькнула черга, як і всі попередні, — коротка. Ні, коротша, всього два постріли. Затвор не повернувся на бойовий взвод. — «З тисячі один шанс. І той не мій. Це все. Шкода»....

Вона встала на повен зріст з автоматом у руках. По очах боляче вдарило сліпучо-яскраве світло...

З боку станції вогонь по бронепоезду ущільнився. Проте панцерник уперто огризався, і бій ішов з перемінним успіхом. Група партизанів тримала курс до водокачки, де короткими чергами озивався автомат. Але від станції до водокачки — цілих вісімсот метрів. Навіть якщо бігти дуже швидко, і то трьох хвилин ледве вистачить. Але ж їх витрачено для того, щоб відійшла група Тютюрева...

...Вранці 17 листопада 1942 року станцію Демехи повністю зайняли партизани.

Над селом і станцією низько стелився дим пожеж. Його то чорні, то брудні сірі клубки пливли над землею, і лише вітерець зрідка розвівав кучеряві пасма. Пахло паленим деревом, порохом. Неподалік станції, саме біля того місця,

де колою понівечила партизанська міна, курівся в диму напівзруйнований фашистський бронепоїзд.

Партизани зібралися коло вогнищ. То там, то тут чувся веселий говір, жарти — гарнізон станції Демехи було знищено майже повністю, партизанські ж втрати були мінімальні.

Ковпак за звичкою смоктав самокрутку. Він стояв на підвищенні і оглядав свій табір. За годину, щонайбільше за півтори, його з'єднання має знову вирушати в дорогу, і він думав про те, що не зайве було б добряче відпочити бійцям — і так змучилися, здорожилися за ці кілька днів, як залишили свою базу. Але разом з тим Ковпак усвідомлював, що іншого виходу, як негайне продовження рейду, нема, бо так і дивись, що з якогось боку посунуть карателі.

Задуму Ковпака перервав Руднев.

— Усе готово, Сидоре Артемовичу, — торкнув його за рукав. — Чекаємо вас.

— А, так-так, Семене. Ходімо...

Вони підійшли до братської могили, де вже вишикувалися бійці. На землі, встеленій зеленою хвоею, лежали полегли в нічному бою партизани.

Ковпак окинув поглядом бійців і тихо прошепотів Рудневу:

— Давай ти, Семене. Розумієш, забракло слів. І до горла мовби якийсь клубок підкотився.

— Добре, Сидоре... — Руднев називав Ковпака на ім'я не часто, дарма що зналися давно і товаришами були хорошими.

Руднев зняв кашкета, поправив звичним рухом смолянистого чуба.

— Товариші! Друзі! — почав він. — Ми прощаємося сьогодні з кращими своїми товаришами, які ціною свого життя проклали нам дорогу вперед... Постріли їхні були несхибні, воля їхня була незламна, вірність нашій справі — непереборна...

Гримнули залпи прощального салюту.

Ковпак ішов від могили сам, говорити йому ні з ким не хотілося. «Не вмій ти, Сидоре, берегти людей, — картав він себе. — Тебе ж Михайлов просив: збережи мені оцих юнаків та дівчат. Вони цвіт нашої молоді. А ти, Діду, так нічому й не навчився. Кілька разів бачив Дівину в бою, знав про хоробрість дівчини, то вже й подумав, що й куля її не візьме... А вона взяла. Ось так, просто. Взяла і вбила... А хіба вона тільки Аню вбила? Не те кажеш, Сидоре. Та й не ховалася б Аня за чужою спиною. Вогонь-дівка!» Останніми словами Ковпак заспокоював себе, але дуже швидко зрозумів, що кривить душею і перед собою. Серце нило, як відкрита рана, і щем той не минав і не мине аж до того моменту, як сам він, Ковпак, не дасть команду шикуватися і рушати...

У них ще все попереду — в партизанів Сидора Артемовича Ковпака. Адже форсування залізниці Гомель — Калининичі — це тільки перший етап, лише пролог далекого карпатського рейду.

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

Весняного погожого дня тисяча дев'яtsel сот сорок п'ятого року Дівини зібралися разом. До батька, чий чуб за останній час посріблила сивина, приїхали дочки: Анастасія, Марфа й Антоніна. Час від часу до старших сестер підбігав маленький Сашко. Сестер він бачив, вважай, уперше за всі шість років свого життя. Він підходив тихцем, легенько торкався прозорим рожевим пальчиком котроїсь із них (того, що ці тітоньки — його сестри, Сашко, звичайно, собі уявити не міг: ого, які вони великі, а він такий малий!) і зразу ж, сопучи, як їжачок, відскакував від них, попереджаючи щонайменший порух у свій бік. Врешті Марфа його підхопила й посадила собі на коліна. Сашко притих, мов пригріте кошеня, і притулився довірливо до грудей старшої сестри стриженою колючою голівкою.

Лаврентій Федорович сидів, міцно зціпивши вузлувати пальці, і неквапно думав свою тяжку думу. Мовчали й дочки. Про що думав він? Здогадатися було неважко. Поруч нього на скрипучому, наспіх збитому столі із снарядних ящиків лежали дві коробочки з сіруватого картону, а зверху на них тьмяно поблискували у темнуватій мазанці орден і медаль. Орден Вітчизняної війни 1-го ступеня і медаль «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ступеня Лаврентій одержав по війні разом з похоронкою, у якій було зазначено, що його дочка, Анна Лаврентіївна Дівіна, партизанка, загинула героїчною смертю у боротьбі з ворогом. Він беріг ці речі, як найдорожчий скарб, бо то все, що лишилося від Ані. Щоправда, десь на дні щілястої, ще батьківської скрині лежав Анин піонерський галстук. ...І лишилася пам'ять.

Лаврентій Федорович поволі обвів поглядом своє сімейство і важко вимовив:

— Отак, дочки мої, отак, сину. — Він ледь торкнувся Сашкової голівки своєю шкарубкою долонею і відчув, як до горла підкотився клубок. Глухо кашлянув. — Нема нашої Ані, нема нашої берізки. Нема. — І, наче вибачаючись, розвів руками. — А голос її наче й тепер чую і все поглядаю на двері: ось-ось має увійти...

Дочки помовчали. Анастасія приклала до сухих гарячих очей різжок хустини.

— Але жити треба, — продовжував батько тим же глухуватим голосом, але вже міцнішим: — Треба жити. За Аню, за її друзів, за всіх полеглих на тій страшній війні треба жити!

ГЕРОЇ · РОКИ · ЗВЕРШЕННЯ

У ВИДАВНИЦТВІ ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
У 1982—1983 р.р. В СЕРІЇ
«ГЕРОЇ, РОКИ, ЗВЕРШЕННЯ»
ВИЙДУТЬ ТАКІ КНИГИ:

ШУСТ М. М.

Пітьмі непідвладні

БЕРНАЦЬКИЙ В. М.

Розстріляна весна

ВАСИЛЕНКО Б. М.

Соколиный взлет

ИВАНОВ А. Л.

Быть похожим

СИДОРЕНКО В. А.

Стальная радуга

